

OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMALARI I

Nizâm-ı Cedit'ten Meşrutiyet'e

OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMALARI I

İmtiyaz Sahibi
Sadettin Bayrak

Yayın Koordinatörü
Rekin Ertem

Editör
Doç. Dr. Ahmet OĞUZ

Kapak Tasarımı
Hüseyin Özkan

İç Tasarım
Özlem Özkan

Baskı ve Cilt
Çalış Ofset
Davutpaşa Caddesi Yılanlı Ayazma Sokak
No : 8 Örme İşhanı Topkapı/İstanbul
Tel : 0212 493 11 06

Birinci Baskı
Eylül 2018

ISBN : 978-605-9408-86-8
T.C. Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 11805

KESİTYAYINLARI

Ankara Caddesi No: 15 Konak Han Kat: 1
Hobyar Mahallesi Cağaloğlu/İstanbul
Tel : 0212 512 56 33 / 0212 511 68 28
Faks : 0212 512 56 63
web : www.kesityayinlari.com
e-mail : kesit@kesityayinlari.com

© KESİT YAYINLARI

Tüm Hakları Saklıdır. Yayınevinin izni olmadan kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

KESİT YAYINLARI, Karbey Yayıncılık Eğitim ve Dan. Hiz. San. Tic. Ltd. Şti. kuruluşudur.

İçindekiler

Önsöz	7
Bölüm 1	
Yakınçağ Osmanlı Siyasî Tarihi	15
Memet YETİŞGİN	
Bölüm 2	
Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilâtında Yeniden Yapılanma	105
Musa KILIÇ	
Bölüm 3	
Osmanlı Devleti'nin Demokratikleşme Süreci	149
Ahmet OĞUZ	
Bölüm 4	
Osmanlı Basın-Yayın ve Düşünce Dünyası	197
Fahri YETİM	
Bölüm 5	
Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme	225
Sadık ERDAŞ	
Bölüm 6	
Osmanlı Devleti'nde Tarım	287
Cihan ÖZGÜN	
Bölüm 7	
Yenileşme Dönemi Osmanlı Eğitim Kurumları	321
Ertan GÖKMEN	
Bölüm 8	
Rum, Ermeni ve Yahudi Topluluklarının 19. Yüzyıl Ahvâlini <i>Yenide</i> Osmanlıca Düzenleme	379
Saime Selenga GÖKGÖZ	
Bölüm 9	
Osmanlı Mimarisi ve Sanatında Avrupa Etkisi: Üsluplar, Akımlar ve Örnekler, 1703-1913	555
Elif GÜRSOY	
Fotoğraflar	589
İndeks	601

Osmanlı Devleti'nin Demokratikleşme Süreci

Ahmet OĞUZ

Giriş

Yakınçağ diye adlandırılan dönem Osmanlı Devleti'nin en zor yıllarını içine almaktadır. Altı yüz yıldan fazla bir süre ayakta kalan Osmanlılar, son yüz yıla gelindiğinde ise içte ve dışta büyük sorunlarla karşı karşıya gelmişler, 'fetih ruhu'yla veya *gaza* bilerek Viyana önlerine kadar gittikleri Avrupa'dan geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Geri çekilme ve zayıflama çok boyutlu ve karmaşıklaşacak birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Bu sorunlardan birisi de Batı Türklüğü'nün bu son hanedan devletinin ve imparatorluğun mirasının kimin kimlerle ve nasıl paylaşılacağı ve yönetileceği olacaktı. 19. yüzyılın başlarından itibaren daha etkili olarak Batı'ya açılan, Avrupa'yla tanışan, Avrupa'yı basın ve yayın yoluyla, entellektüel olarak takip eden, yabancı dil bilen aydınlar yetiştiren ve Avrupa'da değişik sebeplerle bulunan Osmanlı aydını, kötü idarenin, idareyi islah ederek aşılacağı fikrini geliştirmiştir. Bu fikir doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde bir "yönetim sorunu" olduğu kanaatine varmışlar ve nasıl bir idare olursa toplumun daha iyi yönetileceğinin çabası içine girmişlerdir. Bu çaba ordunun islahı, Avrupa'da ortaya çıkan yeniliklerin takip edilmesi, bürokrasinin islahı, eğitim kurumlarının batılı tarzda modernizasyonu ve maliyenin düzeltilmesi gibi benzeri pek çok konu Devletin devamı için aydınların çözmesi gereken işler olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı aydınının problem ettiği konulardan birisi de bu gün demokrasi olarak nitelendirdiğimiz yönetim tarzının yani **Meşrutiyet**'in Osmanlı devlet idaresine hâkim kılınma çabasıdır.

Osmanlı Devleti'nde **demokratikleşme** çabaları, Batılılaşma'nın bir sonucu ve gereği olarak ortaya çıkmış bir süreçtir. Osmanlı aydınlarının istediği orada gördükleri ve idealize ettikleri Avrupa devletlerinin ulaştığı demokratik yönetimdi.

İdeal demokrasi o gün için Avrupa'da uygulamalarına tanık oldukları, kurum ve kuruluşlarıyla işleyişini yakından izledikleri yönetim şeklinin Osmanlı devlet aklından pratiğine de tecelli etmesiydi. Zaten o günün şartlarında örnek olarak, kendi şartları içinde çalışan ve henüz olgunlaşmamış Avrupa demokrasileri vardı. Avrupada Meşrutiyet ya da siyasî demokrasinin olmadığı kâta emperyal devleti, Çarlık rejimiyle yönetilen Rusya'ydı. Batı siyasî sistemi içinde de kendisini 'büyük güç' sıfatıyla bulan Çarlık Rusyası hariç çoğu Batı Avrupalı devletlerde bir birinden küçük farklarla ayrılan ve kökenini halkın seçtiği, seçime dayalı ve gücünü anayasadan alan yönetim tarzı (*şekl-i hükümet*) mevcuttu. Bizim *demokratikleşme* diye ifade ettiğimiz süreç gerçek anlamda Avrupa'da ortaya çıkan demokrasinin devamı hatta göreceli olarak da taklidi şeklindedir. İki arasında benzerliğe Batı kaynaklı fikir hareketi diyebiliriz. Bu anlamda Batı'da meydana gelen gelişmelerin taklidi ya da siyaseten gelişmişlik anlamında ulaşılmak istenilen seviye, yine çoğunlukla 19. yüzyılda, 1789 sonrası Batı Avrupa devletlerinin hukuk ve siyaset sistemi ülküleştirilerek hedeflenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin de bugün geldiği veya hâlâ ülküleştirerek gelmek istediği demokrasiyi de bu bağlamda değerlendirmek gerektir. Geç 19. Yüzyıl Osmanlı Türkiye'si'nden Cumhuriyet Türkiye'si'ne uygulama alanı bulacak olan ve laik hukukla beraber kurumlarıyla yerleşecek siyasî demokrasi, **1876 Kanun-i Esâsîsi** ile başlayan ve kesintili olarak da olsa devam eden uzun bir dönemi kapsamaktadır.

Bu sürecin başlangıcı Osmanlı Devleti'nde *Batılılaşma/Garplılaşma tarihi* (veya Avrupalılaşma, Batı Avrupa tarzında 'Yenileşme') şeklinde tekemmül eden zorlu bir siyasî, toplumsal, ekonomik değişimin ve bunun için verilecek mücahdelenin sonucunda ve içinde gelişen fikir akım ve hareketleriyle, bunların entelektüel, siyasî ve ekonomik aktörleriyle beraber ortaya çıktığı da vak'adır: Bu başlangıçta fikir düzeyinde, Osmanlı (emperyal) toplumuna demokrasi ve demokratikleşme sorununun mal edilmesi idi; aydınlar arasında, özellikle basında, gazete köşelerinde bir iç tartışma ile başladı. Her ne kadar demokratik yönetim siyasî baskılar sebebiyle demokrasi dışında isimlerle dillendirilmiş olsa da çoğu zaman *hürriyet*, *müsavat* (eşitlik), *meşveret* gibi kavramlara benzer manalar yüklenilerek anlatılmak istenmiştir. Meşrutiyet isteyen Osmanlı aydınının özlediği yönetim şekli olarak demokrasi basın aracılığıyla çıkardıkları gazetelerinde fikir olarak (teorik veya soyut, ülküleştirilerek) işlenmiştir. Bu fikirlerde gerçek anlamda demokrasinin nasıl bir yönetim olduğu ve uygulanmasıyla ilgili somut bir düşünce yapısını görmemiz uzun yıllar almıştır. Meşrutiyet taraftarlığı, meşrutiyet kavramının kaynak ülkelerindeki anlamını ve değerini tevil edilerek *meşveret* gibi tanıdık, Türk ve İslâm devlet geleneğinde de yeri olan 'yerli' kavramlarla Osmanlı

Türk toplumunun (emperyal çok dilli ve çok dinli, mezhepli çerçeve de dikkate alınarak elbette) ve tabii devlet temsilinin desteğini almak suretiyle yönetim şekli olarak benimsetilmek istenmiştir.

Osmanlı aydınları demokrasiyi arzu ettikleri düzeni karşıladığını düşündükleri, öğrendikleri Batı Avrupa kaynaklı Meşrutiyet'le (*idare-i meşruta*) İslâmiyet'teki *meşveret* anlayışına göndererek biçimlendirmişler, ve bu yeni kavramı kendi dünyalarına aktarmak isterken yapacakları şey de doğal olarak kavramın kendisini doğrudan anlatmamak yoluna seçmişlerdir. *Hürriyet* kavramı ise bu idealize edilen meşrutiyet düşüncesinin ana eksenini meydana getirmiştir. Özellikle **Tanzimât Fermânı**'ndan (1839) sonra Batı'yla daha bilinçli tanışan Osmanlı aydını Fransa ve İngiltere'de cereyan eden fikir akımlarını Osmanlı siyaset yapımcılarının ve toplumunun, bizzat kendisinin de (iç tartışma olduğu akıldan tutularak) kabul edip anlayacağı biçime getirmek için basın-yayın (gazete, kitap, risale, Batılı anlatı türlerinin girişi, tiyatro, roman, eski şiir geleneğinde yeni kavramları va'z etme yolu) yoluyla kamuoyunu bilgilendirme ve aydınlatma çabasına girmişler, didaktik bir rol ve görev biçmişlerdir kendilerine. Bu amaçla gazeteler çıkararak fikirlerini topluma yayma imkânı bulmuşlardır. *İbrahim Şinasi*'yle (1826-1871) başlayan bu faaliyet (gazetecilik ve yazarlık mesleği) ile halka ulaşma düşüncesi serbest fikirlerin tartışıldığı bir zemin bulmuştu. Hükümetin politikalarını eleştirerek başlayan oluşum **Yeni Osmanlılar: Jön Türkler** içinde (burada *Yeni* ile *Jön* denklığı politik olarak kurularak) yer alan *Namık Kemâl*'le (1840-1888) belirli bir Müslüman Türk Aydın çevresinin (*muhit*) kabullendiği ve tartıştığı fikir ortamının doğuşunu ve gelişimini hazırlamıştır.

Türk demokrasi tarihinin incelendiği çalışmalarda demokrasi geçmişini daha erken tarihlere götürme çabaları bilinmektedir. Bu uzun yıllar içinde gelinen süreç kimi araştırmacılar **Sened-i İttifak**'la (1808) başlatılırken kimileri de Tanzimât Fermânı'nın ilânıyla başlatmak düşüncesindedir. Belki ne kadar geriye gidersek o kadar köklü bir demokrasiye ulaşacağımız kanaati, tarihleri hep geriye yaslama çabasını doğurmaktadır. Hâl bu ki Sened-i İttifak Osmanlı tarihinin buhranlı döneminde ortaya çıkan, günü kurtarmaya dayalı karşılıklı esasına dayanan, merkez-taşra yönetiminin dinamikleri ve esasen siyasî erkin taşrada iktidarının zayıflamasına bağlı olarak çözülme karşısında, bunu geciktiren bir taviz belgesidir. Tanzimât Fermânı'nın ise daha farklı ve çok yönlü değerlendirilmesi gerekir (İnalçık 1964: 603-622). Ama 21. yüzyılın ideal demokrasininin kökenlerini 19. yüzyıl Osmanlı yönetiminde filizlenmeye çalışan demokrasi olarak aramak gereksiz bir yaklaşımdır. Türk demokrasi tarihini Avrupa devletlerinde olduğu gibi çok gerilere götürmeye çalışmak gerçek anlamda demokrasimize fayda sağlayacağı

kanaatinde değiliz. Demokrasinin Avrupa devletlerinden sonra, sonradan gelmiş olması ya da farklı bir ifadeyle Avrupalı demokrasilerden geç gelmesi mükemmel bir demokrasiye ulaşamayacağımız anlamına da gelmez. Esasında Türk toplumu, adı demokrasi olmasa bile özgürlükçü bir hayat geleneğine sahip olduğu için demokrasiye sahip çıkmış, onu yadırgamamıştır.

Türk devlet geleneğinde yöneten ile yönetilen arasındaki hukuk, yönetenin yönetimini devam ettirmesi, kendisine yüklenen sorumluluğu karşılmasıyla meşruluğunu devam ettirir. Türk toplumunda köleliğin olmaması, bireyin ön planda olması, yönetici elitin adaleti ve refahı adil olarak dağıttığı kanaati Türk halkının devlete karşı güven duymasını, hatta itaatkâr olmasını sağlamıştır. Türklerde, ne başka toplumlar gibi zengin, soylu sınıfa karşı halkın, sınıf sınıf, cins ve cinsiyet, eşit birey olma çabası olmuş ne de Fransız ihtilâli gibi büyük toplumsal isyanlarla geniş toplumsal olaylar ortaya çıkmıştır. Türk töresindeki dinamik yapı idarenin evriminde önemli rol oynamıştır. Toplumda ihtiyaçlar belirdikçe, yönetime karşı eleştirel bir bakış açısıyla halktan yönetime doğru bir baskı oluşmaya başlamıştır. Esasında bu toplum katmanlarındaki sınıfsal olmayan hareketliliğin temelinde Devletin, hem kurumsal hem örgütsel yapı ve işleyişte geri kalmışlığı ile beraber yönetenlerin yönetilen grup ve katmanlara talepler, istekler, beklentiler ve ihtiyaçlar düzeyinde cevap verememesi ile ilişkilidir; bu hâl ise toplumda memnuniyetsizliği doğurarak yönetimin sorgulanmasına sebep olmuştur.

Batılılaşmanın başlangıcı olarak da kabul edeceğimiz bu süreç bir anda ortaya çıkmamıştır. Osmanlı Devleti'nin cephelerde gerilemesi hem yönetimin hem de aydınların arayış içine girmesine sebep olmuştur. Bu sürecin temelini de Osmanlı ordularının Avrupalı hasımlarıyla karşı karşıya gelip yenilgiyle sonuçlanan savaşlar olarak görebiliriz. Bu savaşlar Osmanlı Devleti'ni rakipleri karşısında zayıflatmış için Batılı galip devletler, dozları zamana ve olaylarla sınırlı olarak hükümete baskı yapmışlardır. Bu baskı demokratik bir idare tarzı isteğinden değil, görünüşte hukuken gerçekte ise gayrimüslim Osmanlı tebaası üzerinden Devleti sıkıştırmak, yıpratmak hatta yıkmak planını uygulamayı hedeflenmekteydi.

Esas olarak Batılı devletlerin kışkıracıdan kurtulmak için Osmanlı aydınları büyük çaba içine girmiştir. Batılı bazı devletlerde sınırları farklı olmak üzere uygulama alanı bulan demokratik yönetimi Osmanlı kamuoyunun daha iyi anlayacağı ya da kabul edeceği bir şekle dönüştürerek göstermek istemişlerdi. Gayrimüslimleri bu yolla, temsil edilerek siyasete yönetime katmak dış baskıları azaltır düşüncesi yaygındı. Hükümetle çatışmaya giren Osmanlı aydınları **Islahât Fermânı**'nda (1856) vaat edilenlerden öte daha katılımcı bir yönetim getirmek

düşüncesindedirlerdi. Kimi aydınlarca *meşveret* hatta *Meşrutiyet* adıyla yumuşatılarak takdim edilmeye çalışılan demokrasi, belirtildiği üzere İslâmiyet'in meşveret anlayışıyla ya da İslam önce Türk devletlerindeki kurultay ya da benzeri fikirlerle örtüştürülerek demokrasi karşıtlarının ötelemesini engellemek istemişlerdi. Özellikle Namık Kemâl meşveretin Türk toplumunun dinî açıdan kabul ettiği bir görüntüyle sunmanın daha uygun olacağı görüşündeydi. Demokrasinin yerleştirilebilmesi için Yeni Osmanlılar'ın *meşrutiyet* için dinî ve ya geleneksel kodlar bulmaya çalışmaları toplumun olduğu kadar asıl din uleması içindeki, akli da dışlayan bir din yobazlığının da farkında olarak reddetmesini önleme çabalarıydı. Diğer yandan Osmanlı aydınları, uzun süredir mücadele ettikleri ve düşünce olarak büyük aşamalar kaydettikleri meşrutî idare için siyasî ortamın uygun olması gerektiğini düşünmüşlerdi. Zira Osmanlı aydınlarının Şinasî ile başlayan Namık Kemâl ile adeta taçlanan içerde ve kaçtıkları ya da sürüldükleri yurt dışında basın yoluyla kamuoyu oluşturarak olgunlaştırdıkları meşrutî idare düşüncesinin kuvveden fiile taşınması veya ilânı için barışçıl bir yol bulmayı öncelikle hedef olarak koymuşlardı. Her ne kadar Sultan ve çevresiyle tam bir fikir birliği oluşmasa da hedefe çatışmadan varılabildi. Dolayısıyla ilân edilecek olan *Meşrutiyet* ortak fikir birliğinden ziyade durumun icaplarına göre adeta fırsattan istifade edilerek ilân edilebilirdi. Türk idare tarihine bu şekilde başlayan demokrasi mücadelesi sancılı bir dönemin içinde geçerek **Kanun-i Esâsî**'nin ilânıyla (1876) ilk defa toplumun huzuruna çıkmıştır.

I. Meşrutiyet (1876) Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Abdülhamit tahta çıktığı zaman ilân edilmiştir. Ancak ilân edilen bu Meşrutiyet padişah ve yönetim kadrolarının ortak iradeleriyle değil iç ve dış baskılar neticesinde adeta çaresizlikten dolaydır. Kanun-i Esâsî, büyük tartışmalardan sonra iç kamuoyunun baskılarıyla ve dış kamuoyunu susturmak düşüncesiyle Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olarak tarihteki yerini almıştır. Bosna- Hersek ve Bulgaristan'da çıkan isyanların uluslararası bir boyut kazanması ve Rusya ve İngiltere'nin baskılarından kurtulmak için sultanın da razı olduğu, din ve mezhep, ırk, dil üstünde tüm Osmanlı tebaasına anayasalı bir rejim vaat edilmişti. Böylece Balkanlar'daki gayrimüslim isyancıların güya istedikleri hakları devlet eliyle verilmiş olacak ve Türkleri (Devleti) baskı altına almak için İstanbul'da toplanacak kongre geçersiz kılınmış olacaktı. Dış siyasette, Kanun-i Esâsî'nin ilân edilmesi beklenen etkiyi göstermemiştir. Fakat içeride bir süreliğine de olsa **Meclis-i Mebusân**'ın açılması yeni anayasanın etkilerinin yönetime yansıdığını görmekteyiz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Kanun-i Esâsî'nin ilânı somut anlamda demokrasinin gerçek unsurlarıyla ilk olarak Türk yönetim anlayışının bir parçası olarak

yerini almıştır. Gerçek anlamıyla tâbiri tartışmaya açıktır. Burada ifade edilmek istenen gerçeklik şekli öğeleri içermektedir. Meclis oluşumu için ilân edilen anayasa gereği seçimler yapılmış, seçimlerin sonucu olarak mebus seçilmiş ve meclis iki dönem olarak kurumlarıyla beraber toplanmış ve çalışmıştır. O hâlde I. Meşrutiyet öncesini nasıl açıklamamız gerekir? Kanun-i Esâsî'den öncekileri yok saymamız da elbette ki tarihin akışıyla uyum göstermeyecektir. Fakat şöyle keskin bir soru sorarak konuya açıklık getirilebilir. Meclis-i Mebusân'dan önce yapılan tüm meclisler ve benzer kurullar özü itibarıyla gücünü padişah'tan almıyorlar mıydı? Mebuslar ise Devlet-i Âlî Osman'a saygılı olmakla beraber, güçlerini kendilerini seçen halktan ve Osmanlı vatandaşlarından aldıklarını meclis kürsüsünden şüpheye yer bırakmayacak açıklıkta ilân etmişlerdir. İstanbul mebusu Agop Efendi, "Biz milletin vekilleriyiz. Millet tarafından vekâleten söylüyoruz." (MMZC II 1954: 36) demiştir. Bütün bunlarla beraber Meclis-i Mebusân'dan önce yapılan ve genel olarak "Batılılaşma" diye isimlendirilen tüm faaliyetlerin demokrasi fikrine o kadar katkısı oldukça zayıf ve sınırlı olduğu kanaatindeyiz. Ancak bu fikrin olgunlaşmasında, siyasal olarak fikir ve uygulama ortamının hazırlanmasında **Nizâm-ı Cedid**'ten itibaren yapılan yeniliklerin etkili olduğu da muhakkaktır. *Meşrutiyet*'in şekli yönünün tamamlanmasında gelinen süreç de göz ardı edilemez. Yani *Meşrutiyet* öncesi dönemi demokratikleşme olarak değil siyasal Batılılaşma sürecinde ancak bir giriş, bir adım olarak değerlendirmeliyiz.

III. Selim ve II. Mahmut Döneminde Batılılaşma

Çalışmanın bu bölümünde genel bir siyasî tarih verilmeyecek, *Meşrutiyet*'e gidilen yolda Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecini hazırlayan sebepler, konuyu ilgilendirdiği kadarıyla izah edilmeye çalışılacaktır. Fikir olarak Batılılaşmanın beraberinde getirdiği ve I. ve II. Meşrutiyet dönemi olarak çözümlenen evreleri dikkate alarak demokratikleşmeyi de tetikleyen yanları göz önüne alınacaktır.

Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslahatlar durup dururken "Haydi yenilik yapalım" düşüncesiyle ortaya çıkmamıştır. Karlofça Andlaşması'yla başlayan cephelerdeki yenilgiler kimi devlet adamlarının durumu sorgulamasına sebep olmuştur. Bahsi geçen devlet adamları bazen sadrazamlar bazen de padişahlar olmuştur. Başlangıçta yenilgilerin sebepleri cephelerde savaşan komutanların kişisel hataları olarak görülüp o yönde adımlar ön plana çıkarılırken, ilerleyen dönemlerde yapısal ve yönetim sorunlarının daha önemli olduğu fark edilmeye ve bu yönde düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Askerî yenilgiler ve toprak kayıpları birbirini takip ederek devam etmesi üzerine bir önceki yenileşme çabalarına göre

daha radikal yenilikler bir biri arka sıra gelmiştir. Devleti ayakta tutmak hedefine yönelik bu çabalar aşağı yukarı benzer metotlarla yıkılışa kadar süre gelmiştir.

Osmanlı Devleti gerileme döneminde Avusturya ve Rusya ile uzun savaşlar yapmıştır. Bu savaşların yapıldığı zamanlarda özellikle de yenilgiyle sonuçlanan savaşların ardından devlet içinde yeniden yapılanma hamleleri başlamıştır. Bu süreci Sultan II. Osman (1618-1622) dönemine kadar da götürebiliriz. Fakat Osmanlı siyasî tarihinin genel ilkelerine bağlı kalarak yenileşme tarihimizdeki evrilme Sultan III. Selim döneminden itibaren ele alınmıştır. Bizde bu tarihlemlerden giderek Türk demokrasisinin gelişimini Batılılaşma sürecinin ilk köklü değişimi olan yakın çağın başlangıcı olarak ele alacağız.

Ancak bu dönemden önce de Devletin bozulduğunu ifade eden Osmanlı aydınları olmuştur. Sultan III. Selim'den (1789-1808) yaklaşık yüz elli yıl önce de siyasî ve toplumsal çözülmeyi görüp durumu padişaha bildiren dönemin devlet adamlarından biri, Arnavut devşirme *Koçi Bey* (ö. 1650) olmuştur. *Koçi Bey, Risâle-i Koçi Bey'i* 1631 yılında kaleme almış, Sultan IV. Murat'a (1623-1640) sunmuştur; bundan başka da risaleleri vardır ve devlet sistemindeki bozulmayı dillendiren ve 17. yüzyıla tarihlenen ilk risalelerden sayılmalıdır.¹ Yenilgilerin ve Rumeli topraklarından geri çekilmelerin başladığı 18. yüzyıldan itibaren devlete düzen verme çabaları eski düzeni yenileme (tamir, makinevî bütündeki çalışmayan parçanın tamiri, eskinin yeni parça ile **tadili, ıslahı**) olarak bir süre devam etmiştir. Özellikle yenilikçi devlet adamları ve padişahlar eliyle orduda ıslahat yapmak niyetiyle başlayan bu çalışmalar derece derece devlet işleyişinin tüm alanlarında etkisini göstermiştir. Genel itibarıyla Sultan III. Selim'e kadar 'Kanunî Sultan Süleyman dönemi yasaları' denilerek eski kanunların uygulandığı takdirde Devletin kaybettiği gücünü tekrar elde edeceği kanaati yaygın bir inanç olarak yenilikçilerin (ıslahat taraftarlığının) zihninde de yer almıştı. Bu gidişi durdurmak adına ilklardan olduğu kabul edilen ve üzerinde geniş değerlendirmeler yapılan *Koçi Bey Risâlesi*, sistemin işleyişindeki bozulma karşısında önlemlerle ilgili somut tespitleri içermektedir. Günümüzde kimi yazarlar tarafından, Fransız siyasî düşünürü ve Aydınlanma düşüncesinin temsilcilerinden *Montesquieu*'ye atıfla (Charles-Louis de Secondat, baron de Brède et de Montesquieu, 1689-1755) *Türklerin Monteskiyösü* olarak takdim edilen *Koçi Bey*, Sultan IV. Murat'a 'yol göstermek' amacıyla yazdığı risâleyi takdim etmiş ve Sultan üzerinde etki sağlamış olduğu hatta Sultan'ın Topal Recep Paşa'yı idam ettikten sonraki icraatlarındaki temel dayanağın anılan bu

¹ Bu risâle, bir nevi lahiya olup, birçok dile de tercüme edilmiştir; Ali Kemalî Aksüt (1939) ile Zuhuri Danışman (1972) neşretmiştir.

risale olduğu iddia edilmektedir. *Risâle*'nin ortaya koyduğu temel fikirler arasında yönetimin kötü gidişinden birinci derecede padişahın sorumlu olacağı bulunmaktadır. Dolayısıyla *Risâle*'de kötü yönetimin sorumlusu ne İslâm'ın meşveret anlayışı ne de bürokrasi sorumlu tutulmuştur. *Risâle*'nin varmak istediği hedef yöneticinin sorumluluğu üzerine almasıdır. Koçi Bey'in görüşüne göre devlet düzeninin sağlanması için mutlak yönetimin tepe noktası Sultan'ın iyi bir yönetici olması, klasik zulüm ve adalet kavramlarına gönderilerek, sultanın yeryüzünde Allah'ın gölgesi olduğu hükmü beslenir, 'öte dünyada, onun adil hükümdar imajına uygun ve gereğini yapmadığı takdirde cezalandırılacağı uyarısı da ihmâl edilmez: *Risâle*'de "Memâlik-i İslâmiyyeden bir memleketde zerre kadar bir ferde zulm olsa rûz-ı cezâda mülûkdan sual olunur, vükelâdan sorulmaz. Ve anlara sipariş ettim demek huzur-ı Rabbül âlemînde cevâb olmaz" (Kurt 1998: 3). Bu yönetim felsefesi güçlü padişahların adalet, doğru ile yanlış, hak ile bâtil'i ayırması gereğini, bu hususta ehliyet ve liyakata ehemmiyet vermeyi işaret etmektedir.

Esasında Sultan III. Selim'in yenilikçi bir padişah olmasında büyük pay sahibi babası III. Mustafa'nın (1757-1774) yaptığı yeniliklerden etkilenmesidir. Sultan III. Mustafa'nın 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Türk ordusunun durumu ve donanmanın 1770'te Çeşme'de yok edilmesi üzerine yaptığı yenilikler Şehzâde Selim'in üzerinde derin etkiler bırakmış olmalıdır. III. Mustafa yeniliklere açık, devleti eski gücüne kavuşturmak (siyaset kuramında 'altın çağlar' mecazına atıfla), Batı'daki gelişmeleri takip etmek isteyen ancak eski düşüncelerinden de fazla arınmamış, müneccimlerin gelecekte haber verdiğine de inanan, tam olarak yenileşmenin hangi vasıtalarla ve hangi köhnemiş gelenek unsurlarının ve anlayışlarının terk edilerek olması gerektiğine karar verememiş bir devlet adamıydı. Bu aslında Türk modernleşmesinin de temel sorunu idi; yaşanacak olan kuram-uygulamada zihniyet çelişkileri idi. Bunlarla birlikte Batı'daki fikirlere açık, o yolda yenilik yapma anlayışıyla hareket eden, böylece devletin kurumsal-yapısal olarak güçleneceğini düşünerek ıslahat programı uygulamıştır. Sultanın Çeşme Faciası'ndan sonra *Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun*'u açması, burada Batı tarzında modern eğitim verilmesi sınırlı da olsa önemli bir gelişmedir. Yine aynı sultan, dışarıdan gelen ve Batı etkilerinin ilk görüldüğü ve Türk ordusunu kara birliklerinin de yeniden düzenlenmesinin havale edildiği Fransız Baron de Tott (Humbaracı Ahmet Paşa) telkinleri de III. Mustafa'nın mesaiinde etkili olmuştur.² *Sûrat Topçuları* olarak bilinen topçu birliklerinin kurulması ve askerî savun-

² 1699 Karlofça Andlaşması'ndan sonra ikinci şok olan Pasarofça Andlaşması'nın yapılması cılız da olsa birtakım ıslahat teşebbüslerini gün yüzüne çıkarmıştır. Bu konuda yapılanlar için bkz. Lewis (1996: 46 vd.).

maya dayalı çalışmalar o dönem için oldukça ileri bir aşamadır. Daha sonra yine Comte de Bonneval adlı bir Fransız asilzâdesinin yolunun İstanbul'a düşmesiyle başlayan *Hendesehâne*'nin açılması yani matematik eğitimine dayalı bu okulun tekrar faaliyete geçirilmesiyle yenileşme hareketleri bir defa daha aynı yönde ivme kazanmıştır. Bütün bu yapılar esasında Sultan III. Mustafa'nın Avusturya ve Rusya gibi düşmanlarını yenmek için gösterdiği çabaların ıslahatlara yansıyan sonucuydu (Uzunçarşılı 2007: 343).

Yenilikçi fikirlere sahip Sultan III. Mustafa'dan sonra tahta çıkan I. Abdülhamit (1774-1789), Batılı aktüel fikirlere kapalı olmayan ancak bu konuda fazla hareket de gösteremeyen bir padişahı. Veziriazam olarak atadığı Halil Hamit Paşa devri için reformist devlet adamları arasında olsa bile saraydan fazla destek alamamıştı. Bazı ıslahatlar yapmış ancak rakiplerinin ona karşı tavır almaları sebebiyle padişaha karşı darbe yapma düşüncesinin olduğu iftirası öne sürülerek siyasî entrikalarla idam edilmişti. Halil Hamit Paşa, bazı yenilikler yapmaya gayret etmişti. Mesela 1782 tarihinde sadarete gelir gelmez kendinden önce Humbaracı Ahmet Paşa zamanında kurulan ancak unutulmuş Sürat Topçuları'nı yeniden ihdas etmiş ve kılık-kıyafetlerini düzenlemiş, böylece bu ocağa yeniden bir heyecan gelmişti. Bu ve benzeri düzenlemeler, eski kurumlar veya yapıların bünyesinde yenilemeler biçiminde yapılmasına karşın bu ıslahatlar da uzun süreli olmamış, III. Selim'e kadar kesin sonuçlar alınamamıştır.

Şehzâde Selim'in, amcası Sultan I. Abdülhamit zamanında, Fransız Devrimi sonunda 1793'te devrimcilerce giyotinle idam edilecek olan Fransa Kralı XVI. Louis (1775-1792) ile yaptığı yazışmalar Batılılaşma tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Üstelik bu tarihten itibaren reformlar yalnız askerî alanla kalmamış, Devletin tüm kurumlarında yenileşme başlamıştır. Zira şehzâdenin gerçekten devletin yenilik yapma ihtiyacını fark etmesi ve bunun da yönünün Batı olması gerektiğini kesin olarak ortaya koyması Osmanlı modernleşme sürecine yeni bir yön vermiştir. Bu süreç aynı zamanda Osmanlı yönetiminde fikrî dönüşümün gerçekleşmesi olarak *Türk Yenileşme Tarihi*'nde farklı bir dönüm noktasını ifade eder. Eski Rejimi (*ancien régime*) ve Fransız Devrimi'nin emperyal yapıları yıkıcı-yapıcı gücü bir tarafa, bu devrik Fransa kralı ile bir Osmanlı şehzâdesinin, geleneksel bir devlet formunu reforma tâbi kılma ihtiyacını konuşacak kadar bu işe inanmış, küçük bile olsa bir bürokrat grubun ortaya çıkmış olması da yine dikkate değer bir gelişmedir, yine de kendisine yardım edecek geniş bir kadro bulduğu da söylenemez. Bu dönemde şehzâde Selim'in çevresiyle sınırlı bir yenilikçi grubun, ulema ve bürokrat kisveli olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Şehzâde Selim'in kafes hayatının zorlukları içinde kendini taht için hazırlaması

ve devrik Fransa kralı ile temasa geçme bilinci de ilginçtir. Sultan I. Abdülhamit zamanında Rusya'ya karşı açılan 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Küçük Kaynarca gibi şartları Osmanlı Devleti'nce ağır bir andlaşma yapılması ve ardından İran Savaşları, devletin gerçekten zor durumda olduğunu göstermiştir. Bu gelişmeler yeniliklerin hep yarım kalmasına sebep olmuştur. Devletin ekonomik olarak zayıflaması reformların başarısına da engel olmuştur. İşler bununla da kalmamış, Kırım üzerinde Rus baskısının devam etmesi ve Rusların Kırım'ı işgali Osmanlı kamuoyuna ve ricâline ağır gelmiştir. III. Selim'in şehzâdeliği dönemi ve Sultan I. Abdülhamit'in saltanat yılları ordunun zaafını açıkça göstermiş, orduda ve devlet içinde yeni hamlelere ihtiyaç olduğunu zaten ispatlamıştır. Esasında saltanatıyla anılacak ve fakat kendisinden sonraki padişahların ve yönetici seçkinlerin de yönünü belirleyecek yeni bir düzenin (Nizâm-ı Cedit) oluşturulması için sarayın elinde kamuoyunu ikna etmek için iyi bir araç vardı; o da Kırım'ın kaybedilmesi idi, bunun aynı zamanda sembolik önemi vardı: İlk kez Osmanlı idaresindeki bir Müslüman Türk toprağı kaybedilmişti.

Osmanlı Devleti'nde III. Selim'den önce de devlet işleyişinde aksaklıkları tespit ederek, beğenmeyip, yakınlıkla düzeltmeye çalışan kimi padişah ve veziriazamlar devletin eski gücüne kavuşması için ıslahatlar yapmıştı. Genel itibarıyla askerî yenilgiler, büyük toprak kayıplarını zorunlu kılan andlaşmalar devlet kurumlarında yenileşmeyi zorlamıştır. Örneğin **Lâle Devri**'nde (1713-1730) genel reformlar uygulanmaya çalışılmıştır (Uzunçarşılı 2011: 147 vd). Patrona Halil İsyanı ile her ne kadar bu kesintiye uğrasa da Sultan I. Mahmut ve Sultan III. Mustafa zamanlarında askerî ıslahatlar devam ettirilerek Batılılaşma programı kesik kesik, silsilelerle devam ettirilmiştir. III. Selim devrini de temsil eden **Nizâm-ı Cedit** her ne kadar topyekûn bir ıslahat zincirini kapsıyorsa da, bu kez Kabakçı Mustafa İsyanı sonuç alınmasına imkân vermemiştir. Saman alevi gibi parlayan Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın başlattığı **Sekbân-ı Cedit** ıslahatı da uzun süreli bir gelişim evresi içinde devam etmemiştir. Bu yapılanlar köklü ve sistemli Batılılaşma işareti olamamış, ya yenilikçi zihinlerin ve aktörlerin gücü oranında kayd-ı hayat şartıyla devam ettirilebilmiş ya da yenilikçiler bugün küçük ama çağında büyük sayılan bu reformizm için attıkları adımları hayatlarıyla ödemişlerdir. Fakat yapılanların çoğu kapsamlı bir programın ürünü değildir; zaman zaman günü kurtarmaya dönük de oldukları için mevcut yönetimin kurumsal-işlevsel hatalarını giderecek ve tersine çevirecek kesin önlemler de alınmıştır. Batılı devletlerin, krallık veya cumhuriyet olsun, parlamenter sistemin doğduğu bir evrede, siyasî ve toplumsal-kültürel kurumlarını, yapılarını ve anlayışlarını 'ilerleme' (*terakki*) ve 'medenileşme' (*temeddün*) biçim, tarz, üslup, kural-norm,

düşünceler, davranışlar olarak örnekleme, yenileşme çağının yönünü, geri döndürülemez bir biçimde belirlemiştir. Osmanlı 18. yüzyıl ve 19 yüzyılında aydın bürokratlar ve aydınlar arasındaki Avrupaî: Garbî tarzda medenileşme anlayışında, Türk, İslam ve Doğu medeniyeti altında medeniyet yoksunluğu kompleksi de yoktu; bu aidiyetin kendisini yenileyebilme gücü de sorgulanıyordu, Batı Medeniyeti sorgusu da vardı.

Şehzâde Selim, amcası I. Abdülhamit'in Rus Savaşı'nın kötü gidişinden dolayı üzüntüsünden ölmesi ve yerine Devleti yeniden ihya etme iddiasıyla tahta geçmişti. Yeni Sultan olarak kafasında yapılması gerekenlere dair, ne tam oluşmuş bir plan ne de ortaya çıkacak planı uygulayabilecek gerçek anlamda inanmış ve yetişmiş bir yenilikçi ekip vardı. Ama bu konuda düşüncesi berraktı. Adeta o, inandığı reformları tek başına yapmak zorundaydı. Buradan şu anlaşılmalı ki III. Selim'in yanında reform yanlıları olsa da etkinlikleri ve sayıları son derece sınırlıydı. Ancak öncelikle ve acil olarak kendisi, devam eden Rus savaşını ehven-i şer olsa bile bitirmek istiyordu. Bir takım yenilgilerden sonra Avusturya ve Rusya'yla yapılan andlaşmalar sonucu ıslahatlar başlayabilmiştir.

Görülüyor ki Osmanlı Devleti'nde mutlak otorite olarak görülen ve durumu düzeltmek için hayatını ortaya koyan padişahların da geleneksel düzeni değiştirmede sanıldığı gibi mutlak etkilerinin az olduğu hatta bazen de olmadığı ortaya çıkmıştır. Devletin işleyiş şekli yüz yılların getirdiği gelenekler içinde devam edip gitmektedir. Dolayısıyla III. Selim'in **meşveret meclisinde**, sözcüğün, sözlük anlamıyla *danışma* şeklinde ortaya koyduğu idare tarzı idi. Daha sonra II. Mahmut'un (1808-1838) açtığı, kanunlaştırmaya (Tanzimât'a hazırlık olarak) ve irade çıkarmaya hazırlayıcı çalışma meclisleri de dâhil olmak üzere tabana yayılmış gibi görülen yönetim anlayışlarını, gerçekte var olan yönetimin sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla hizmet etmektedir. İşte III. Selim'den itibaren, 1876 I. **Meşrutiyet Meclisi**'ne kadar süregelen bu gelişmeler iç ve dış olaylara bağlanarak merkezîyetçi yönetim çizgisi içinde siyasî Batılılaşma adımlarının bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu adımlardan ilki diye nitelenen ve kimi araştırmacılarca demokratikleşmenin basamağı sayılan **Sened-i İttifak**, her ne kadar yönetimin sınırlanması için yönetim erklerinin en tepesinde olan sultan ile onun mutlak vekili sadrazamı ve yerel otoriteyi temsil eden âyanı da kendi içinde oto-kontrol sistemine tâbi tutmaktaydı. Buna rağmen gelişen olaylar göstermiştir ki yapılanlar yönetimi sınırlamaya dönük, Devletin içinde ortaya çıkan siyasal çekişmelerin sonucuydu. Zayıf olan devlet otoritesini yerel güçlerle tesis etmeyi hedeflemekteydi. Hatta Sened-i

İttifak'ı Alemdar Mustafa Paşa'nın yönetim sorunuyla değil şahsıyla doğrudan alakalı görmek daha yerinde olacaktır. Zaten olayların gelişimine bakıldığında durum kendiliğinden anlaşılacaktır. Yani Alemdar'ın kurduğu sistem ancak kendi hayatıyla sınırlı olmuştur.

Yenilikçi Sultanlardaki Yönetim Anlayışında Bazı Demokratik Adımlar: Merkez ve Taşradaki Meclisler

Sultan III. Selim döneminde yapılan ıslahatlar her ne kadar doğrudan demokrasiyle ilgili olmasa da çağdaş anlamda Batı medeniyetinin karakteristiklerinin Türk toplumuna peyderpey, yönetici katmanlardan başlayarak girmesini sağlaması bakımından önemlidir. *Koçi Bey Risâlesi*'yle eskilere dayanan yenileşme programının yerini III. Selim ile beraber Batı'ya açılan, kaynağını Avrupadan alan bir anlayış hâkim görüş olarak kesin çizgileriyle ıslahatçıların yeni hedefi olmuştur. Nizâm-ı Cedit³ genel adıyla adlandırılan ve daha sonra tüm **ardıl yenilikleri** ifade eden bu ıslahat programı bir genel ad olurken, Sultan III. Selim döneminde yapılan Batılılaşma hareketlerinin özel adı adı sayılır. Sultan Selim, yapılacak ıslahatlar hakkında devlet adamlarından aldığı raporlar yardımıyla işe koyulmuştur. *Layiha* denilen bu raporların geneli askerî alanda yapılması önerilen görüş ve düşünceleri içermektedir. Bunlardan istisna olarak ulemadan **Tatarcık Abdullah Efendi** genel bir program ortaya koymuş, yalnız askeriyede değil devletin tüm kurumsal birimlerinde yeniden yapılanmaya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir (Özcan 1988: 14 vd.). Padişahın bakış ve görüş açısına da uyan birkaç layihadaki görüşler uygulama alanı bulmuştur. Her ne kadar anılan layihalar da yönetimin tabana yayılması ilkesi yoksa da onun yolunu açan Batı fikir ve kurumlarının ülkeye girişine zemin hazırlaması açısından dikkate değer bulunmaktadır. İbrahim İsmet Efendi gibi kimi devlet adamları olmak üzere, yalnız askerî alanda değil, nizâm-ı cedit düşüncesine dayalı ıslahatın devletin tüm kurumsal birimlerine yayılması etkili olan devlet adamları yok gibidir (Karal 2011: 65). Islahatlar yine zorunlu olarak askerî alandan başlamış, henüz yeni açılan Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun'un yanında **Humbarahâne** (1792) ve Topçu Mektebi'nin (1794) kurulması ve buraların kütüphanelerinin Batı kaynaklı eserlerle zenginleştirilmesi Avrupa'yla fikrî temasın sağlanmasını kolaylaştırmıştır. Her ne kadar bu zamanda Batı'ya

³ *Nizâm-ı Cedit* ifadesi, ilk önce Lâle Devri'nde yeni yapılacak ıslahatlar için, bu devrin, Osmanlı Türk dünyası için matbaayı getiren İbrahim Müteferrika'nın *Usûl'l Hikem fi Nizâmi'l-Ümem* adlı eserinde geçmektedir (Şen 1995; 69).

henüz öğrenci gönderilmemiş dahi olsa Batı Avrupa'nın başta üç başkentinde; Paris, Londra ve Viyana'da **daimî elçiliklerin kurulması** medeniyet bağlamında erken tespitler ve düşünceler, gözlemler ile sonuç çıkarmalar açısından etkileşimi artırmıştır. Bu temaslar Türk aydını ile Avrupa'nın yakınlaşmasını başka ve farklı bir mercekten eğilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla da bu temaslarla Avrupa'ya giden ya da ora hakkında yeterli bilgiye sahip olan kimi Osmanlı Türk aydınları Avrupada meydana gelen gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmuştur. Ancak bu, toplam olarak Avrupa; Rönesans'tan Aydınlanma'ya ve nihayet Fransız Devrimi ile başlayan, bambaşka bir siyasî fikriyatın ve medeniyetin tanındığı (ulus ve yurt/vatan düşüncesi, özgürlük, eşitlik, cumhuriyet, 'yurttaşlık', ulusal siyasî katılım ve temsil, meclis ve anayasa) anlamına gelmeyecektir. Batı, bile geldiği, savaşa geldiği, kodları çözmüş olduğunu düşündüğü, bundan pek de emin olduğu aynı ve eski Batı veya Avrupa da değildir artık. Bu yaklaşımları ilk temasın oluşumu açısından olumlu adımlar atılmıştır. III. Selim'le beraber var olan daimî elçilikler de buna katkı sağlamıştır.

Kısacası Avrupa'yla temas yoğunlaşmış, iletişim kanalları artmıştır. Osmanlı Müslüman ulemasının dış ve iç dünyayı algılayış biçimi dinî temelli olduğu için (bu yadırganamaz, yadırganır olan dünyevî hayat alanı ile ilişki ve bağların 'yeni formlar'la kurulamaması, uyarlayıcı epistemolojinin zayıf olmasıdır) uzun süre Avrupada büyük değişimlere yol açan bilimsel ve akıl yürütücü düşünceye kapı aralayan Reform ve Rönesans'ın felsefesini de anlamak istememiştir (engelleyiciler öne çıkabilmiştir, devlet yönetim tabakalanmasında); zira Avrupa, *Frangistan*'dır ve *gâvur* ile *kâfir* biçiminde kodlanmıştır, Hristiyan'dır. Yobaz ve mutaasib yozlaşmış ulema tiplerinde, her "yeni" ve "doğru" şeyi din kisvesi (*Kur'an*'a atıfla) altında güya meşrulaştırarak reddeden zihnen taşlaşmış, fosil kişilik vardı, bu yobaz ve ilmî olarak da düşkünleşmiş grup "dine mugayir" diyerek makulleştiren bir zihniyeti temsil ediyordu, elbette bu durum, epistemolojik-ontolojik bir problemin klasik İslâm medrese sisteminde (ahlâk, bilgi-değer felsefesi ve dünya-din ilişkileri) çoktan varlığını gösterir.

Avrupa Medeniyeti karşısında kesin ve kırılmaz, kalıp bilgiler ve bilgilenme biçimleri, eski-yeni peşin hükümlerin birikmesi, Türk, Müslüman ve Doğulu sınıflamasında Avrupalı'ya karşı var olagelen (karşılaşma-temas ve türlü ilişki biçimleri: siyasî, askerî, dinî, sosyo-kültürel, entellektüel, ticarî, ekonomik) değerler sistemi üzerinden olmuştur; doğal olarak yobaz ve devlet ve Müslüman Türk (geleneksel) toplum sisteminde etkili de olabilen bir ulema grubu (kadı-kuzâttan, medrese ulemasından küçük rütbeli imam-hatip, ve tarikat-cemaat önderi şeyhlere uzanan yapı) dinî-dünyevî siyasî ile uhrevî-dünyevî siyasî dengesini "yeni

çağ”a (her çağ için ‘yeni’ nin tasarımı ve ‘modern yeni’ nin kapitalizm-liberalizmle doğuşu) uyarlamak istememiştir. Mesele, *keferenin* dünyevî siyaset yapıcılarının, feylesof ve düşünür, yazarlarının artık din merkezli bir dünyadan kendi Kilisesi’ ni (Katolik, Protestan) “sınırlarına” çekerek, her sahada, siyasal, toplumsal ve kültürel, elbette ekonomik boyutlarıyla seyreden hayat akışında dünyevîleşmeyi va’z etmesidir; laik kişilik (dünya: devlet, kişi, insan, birey, toplum, siyasal ve hukuk sistemi, ekonomi düzeni), laiklik düşüncesinin her sahada yurttaşlık sorunuyla, siyaset ve hukuku, siyasî demokrasiyi niteleyerek karşılaması da bu sebeptendir. Bu yüzdendir ki Sultan III. Selim, tüm iyi niyetine rağmen yaptıkları reformları tam olarak anlayan çoğunluğa sahip bir taraftar kitlesi bulamadığı için başarısız olmuştur. Tabi ki anılan sürede yönetimin tabandan destek alıp almadığının ilkel olarak sorgulanması da beklenemezdi.

Yukarıda kısmen aktarılan sebeplerle III. Selim döneminde topyekûn bir Batılılaşma olmasa da yine de yapılanlar Avrupa’ya açılan kapının artık aralandığının göstergesidir. Bu dönemde ülke dışına (: Avrupa) öğrenci gönderilmesi, yabancı uzmanlar çağırılması, daimî elçiliklerin kurulması, yabancı dil öğrenimine ve öğretilmesine, tercüme işine önem verilmesi ve basın ve yayın hayatına dönük çalışmalar yapılması hep bu iletişimin kanallarını güçlendirmiştir. Yönetim geleneğinde büyük başarılar olan bir devletin aydın unsurları, nasıl kısa süre içinde Osmanlı Devleti’ nin başta kara ordusu ve donanma olmak üzere devlet teşkilâtlanması açısından Avrupa devletlerinden zayıf olduğunu kabullenememişse, benzer durum Meşrutiyet’ te de yaşanmıştır. Yönetmek işinin aşağıdan yukarı, tabana yayılması ilkesi, siyasal katılım, yurttaşın siyasete girmesi kolay olmamıştır. İkinci bahsedilen husus birincisine göre çok daha zor ve sancılı olmuştur. Güçlü ve karizmatik Osmanlı sülalesinden tahtı ele geçiren bir sultan, devlet yönetiminde kendisine yardımcı olması gereken devlet kurumlarının bizzat padişahlık kurumuna alternatif yeni bir müessesenin oluşumuna kolay kolay imkân vermek istememiştir. III. Selim’ in Batılılaşma gayretlerini ve bu husustaki müştaklığını göz önüne aldığımızda askerî ıslahatlar başta olmak üzere pek çok alanda yenilik yapmak istemesine karşın yönetim erkinin paylaşılması hususunda istekli olmamıştır. Padişahın otoritesini sarsacak her hangi bir gelişmeye imkân verilmediği gibi, geleneksel yönetim anlayışından taviz vermek de istememiştir. Hatta tahtta çıkışı sırasında Sultan Selim kendi dilinden “Saltanat ve hilâfet nöbeti ırs ve istihkak yoluyla bana geçti.” (Karal 2011: 2) demiştir. Bu düşünce açıkça yönetimi paylaşma düşüncesinin olmadığını göstermesi bakımından burada dikkate alınmalıdır. Türk modernleşmesinde kökten (radikal) bir değişme formu ancak çağı için geleneksel ile karşılaştırmada temsilen düşünülebilir. Radikal olan,

hanedanın iktidarının yıkılmasıdır fakat 19. yüzyıl Avrupası referans dünyasınca, hanedanın saltanat hukukundaki yetke ve yetkisini 'Ulusal Meclis' (Müslim ve Gayrimüslim, tüm diğer ayrımların da üstüne çıkan ulusal Osmanlı Meclisi, 'Osmanlı Yurttaş'ının temsili) formuyla, 'Anayasa' ile sınırlamak, denetlemek ve baskılamak da radikaldir. Aynı düşünceyi veya radikal bakışı daha katı olarak Sultan II. Mahmut ile ardıllarında az-çok, 1876 Meşrutiyeti'ne kadar görmemiz mümkündür.

Sultan Mahmut merkezîyetçi bir yönetim anlayışı benimsenmiştir. II. Mahmut uzun saltanatı süresince eyaletlerde ve merkezde devlet otoritesini tesis etmek için sabırla çalışmış, yönetim organlarını düzenlemiş ve önceki dönemden daha iyi olmak üzere çalışabileceği reformcu bir kadro da kurabilmiştir.

II. Mahmut döneminin bu kısaca üzerinden geçilen genel tablosu haricinde, demokrasi tarihi açısından daha derinlemesine bakılması gereken ayrıntıları vardır. **Sened-i İttifak** özellikle belirtilmelidir. Konu ile ilgili kimi araştırmacılar Sened-i İttifak'ı anayasalı dönemin başlangıcı olarak ele alırken, kimileri de günün şartlarına göre oluşturulan ve tarihin akışı içinde değerlendirilmesi gereken bir belge olduğu kanaatindedir.⁴ Anılan belgenin maddeleri incelendiğinde hükümlerliliğin tabana yayılması veya yönetime halkın katılımını ima eden hiçbir ifadenin olmadığı görülmektedir. **Meşveret-i Amme** de denilen Sened-i İttifak'ta iki temel unsurun ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi vergilerin eşitlik ilkesiyle toplanması ve yargılama ve buna bağlı olarak cezalandırmaların adil yapılmasını esas almaktadır. Dolayısıyla Devletin temel ilkesi olan bu iki düstur da Osmanlı Devleti'nin zaten devlet olarak yapması gereken temel prensipleri içindedir. Vergilendirme devletlerin üzerinde durduğu temel bir prensip olarak her zaman önemini korumuştur. Kendisi de bir âyan olan Alemdar, 1808'li tarihlerin karmaşası içinde devletle pek de barışık olmayan taşralı seçkin yöneticileri devletle barıştırmının hesabını yapmıştır. Yeni konumuyla Osmanlı merkez yönetimini temsil eden Alemdar Mustafa Paşa, hem geçmişinin âyan olması hem de sadrazam olması sebebiyle yönetici olarak bulduğu yol, âyanları İstanbul'a çağırarak ve onların devlete itaatini sağlamaktı. İmzalanan bu belgeyle kuvvetle vurgulanan ikinci prensip ise suçlunun cezalandırılması ve adaletin tecellisi ile ilgilidir. Sultan III. Selim'in henüz kanının kurumamış olması, İstanbul'da ardı arkası kesilmeyen isyan dalgaları ve güvensiz bir ortam Alemdar Mustafa Paşa'yı onları kısmen de olsa tanıması sebebiyle âyanlarla iş birliği yapmaya sevk etmiştir. Çünkü İstanbul'daki asi yeniçerilerin karşısında güç olarak

⁴ Sened-i İttifak hakkındaki tartışmalar için bkz. Tanör (2004: 41).

mücadele edebilecek tek kuvvet olarak âyanları görmekteydi. Adaletin sağlanması hususu ise Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri ilke edindiği temel prensipti. Özellikle devlet organlarının bozulmaya yüz tuttuğu dönemden itibaren sıklıkla başvurulan yöntem olan **adaletnâme**⁵ adından da anlaşıldığı gibi uzun zamandan beri Osmanlı Devleti'nde kullanılan bir geleneksel anlayıştı; devlet adalet dağıtıcı idi: birinci varlık sebebi bu idi. Malum devlet çarkının bir adının adalet çarkı olması şaşırtıcı değildir. *Sened*'te de benzer şekilde, suçluların cezalandırılması ve hakların korunması öncelik verilen temel konulardan olmuştur.

Sened-i İttifak'ın içinde sınıfsal (statü toplumunu işaretleyici) demokrasi ya da seçkinler demokrasisi diyeceğimiz bir oligarşik yapı da gözükmemektedir. Çünkü merkezî hükümetin çağrısıyla İstanbul'a yanlarında külliyetli askerlerle gelen âyanlar, gerçek anlamda ülkede o an için var olan âyanları temsil etmediği gibi gelen âyanların bir kısmı da sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın zıt düşmediği âyanların bir kısmını içermektedir. Alemdar'la düşman olan kimi âyanlar ise zaten katılmamış ve ittifak edildiği varsayılan metni kabul etmemişlerdi. Bu durumda anılan belge ortak bir kararın ürünü değil merkezî idarenin zorlaması niteliğindedir.

Bu bilgiler doğrultusunda II. Mahmut döneminin ilk yıllarında ortaya çıkan *Sened-i İttifak*'ın Türk Demokrasi Tarihinin başlangıcıdır demek hayli zor görünmektedir. Bu senedi iyi anlamak için senedin alelacele oluşturulan maddelerinin içine bakmaktan ziyade siyasî ortamın nezaketinin doğurduğu iç dinamiklerin ortak paydası demek daha doğru olur. Zaten oluşturuluşu ve içeriği itibarıyla hangi düzlemde değerlendirileceği de aslında tam olarak karar verilmiş değildir. *Sened*'in maddelerinde Osmanlı Devleti'nin tabî akışı içinde verdiği fermân, berat, ahitnâme, adaletnâme, hüccet ve sair hiçbir örneğe de benzememektedir. Diğer taraftan kimi Türk bilim adamlarının *Sened-i İttifak*'ı İngiliz Kralı'nın uyruklarına karşı kendi yetkilerini sınırladığı **Magna Carta Libertatum** (1215) ile kıyasladıkları ve orada ortaya konulan değerlerle değerlendirdikleri görülmektedir. Hâl bu ki bunun da gerçekçi bir yaklaşım olmadığı Magna Carta'nın maddeleri ve doğduğu ve geliştiği İngiliz siyasî-askerî ve ekonomik ortamı göz önüne alındığında *Sened-i İttifak*'la gelinmek istenilen nokta ile Magna Carta'nın İngiliz toplumuna kazandırmak istediği hedeflerle biri birini tutmadığı görülmüştür.

Sultan Mahmut, Alemdar Mustafa Paşa'nın (1765-1808) bir isyanla ortadan kaldırılmasından sonra İmparatorluğun gerçeklerine dönmüştür. Devlette birbiri

⁵ Adaletnâmeler hakkında bkz. İnalçık (1965: 3-93).

ardına gelen isyanlar kısa sürede köklü değişikliklerin, yani reformların yapılmasını göstermişti. Eğer kalıcı yenilikler yapılmak isteniyorsa sabırlı olunması şarttı. Sultanın elinde ne yeniçileri frenleyecek bir güç ne de düşündüğü yenilikleri gerçekleştirecek gerçek anlamda yeniliklerin ruhunu anlayabilecek yetişmiş geniş bir devlet adamı kadrosu vardı.

Türkiye'de Batılılaşma'yla beraber, yönetimde kararların tabana yayılarak sorumluluğun paylaşılması süreci olan meclisler, Sultan II. Mahmut döneminde yaygınlaşmıştır. Sultan Mahmut'un tahtta çıktığı ilk günlerde siyasî ortamın kasvetini dağıtmak için imzalanan Sened-i İttifak'tan Alemdar'ın ölümüyle kurtulduktan sonra merkezi otoriteyi güçlendirmek için taşra güçleriyle mücadeleye başlamıştır. Taşradaki mevcut güçleri yok etmesi hem merkezi otoriteyi güçlendirirken hem de kişisel otoritesini artırmıştır. Bu arada da Yeniçerilere doğrudan dokunmamış ama Yeniçerileri yalnızlaştıracak adımlar atmıştır. Okullaşma başta olmak üzere sağlık, eğitim ve askerî alanda yapılan yenilikler geleneksel Osmanlı toplumunda köklü değişikliklerin başlangıcı olmuştur. Yeniçeriler, prensip olarak kendilerine doğrudan dokunmayan girişimlere ses çıkarmamışlardır. Toplumsal dönüşüm sarmalı tüm kesimlerde olduğu gibi zaman içinde askerî alanı da etkilemiştir. Bu süreçte yetişen devlet adamları da Sultanın hedeflerini gerçekleştirmede temel öğelerden birisi olmuştur. II. Mahmut dönemini irdelerken Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı 1826 tarihini Batılılaşma yönündeki değişim sürecinin başlangıcı olarak almak durumundayız.

Sultan, uzun saltanatı döneminde merkezi otoriteyi güçlendirmek için büyük çaba harcayan bir yönetim anlayışını benimsemişti. Belirli bir süre kafes hayatı yaşayan ve güçlü vezirlerin etkisi altında kalan padişahların aksine Mahmut, saltanatı süresince sultanlığın gücünü her alanda kullanan bir padişah olmuştur. Hatta tahtta çıktığı ilk günlerde kendisine dayatılan ve demokrasi işaretleri olmasa da padişahın otoritesini zayıflatan 'Sened-i İttifak'ı kerhen kabul etmişti. Anılan senedin mimarı Alemdar'a karşı Yeniçeri isyanına kayıtsız kalmıştı. Böylece hem kendisini tahtta çıkaran Alemdar'a minnet duygusundan hem de onun bir nevi zorla imzalattığı senedin bağlayıcı hükümlerinden kurtulmuştur. Bunlar da gösteriyor ki Mahmut, nasıl bir iktidar sergileyeceğinin de işaretlerini vermiştir. Genç padişah, tahtta yerini sağlamlaştırdıkça mutlak otoritesini her alanda hissettirmişti.

Bütün bu kişisel otorite kullanımına karşın Sultan II. Mahmut, yaptığı yeniliklerle Türk demokrasisine ufuk veren düzenlemeleri yapmıştır. Onun döneminde Batı medeniyetini benimseyen yönetim anlayışına uygun devlet adamı

yetiştirme hususunda önemli adımlar atılmıştır. Yine benzer nitelikte devlet adamı yetiştirmek amacıyla hem yurt dışına öğrenci gönderilmiş hem de *Tercüme Odası*'ni faaliyete geçirmiştir. Her iki kanaldan da yetişen devlet adamları Osmanlı Devleti'nin sonraki yıllarında Batılı devletlerle ilişkilerin kurulmasında ve Batı medeniyetinin Osmanlı ülkesine getirilmesinde öncü olmuşlardır. Örneğin Sadık Rıfat Paşa'yı (1807-1857) Avrupa'yı tanıyan ve değerlerini benimseyen ilk devlet adamları arasında sayabiliriz (Akyıldız 2008: 401). Yine aynı dönemde Türk demokrasisinin gelişimine yardımcı olan bir diğer müessesesi merkezde ve taşrada meclislerin kurulmasıdır. Merkez ve taşrada kurulan meclislerde görev alan üyeler farklı din ve milletten kimselerle birlikte ortak hedefler için çalışabilme tecrübesi kazanmışlardır. Bu meclislerin de en önemlilerinden birisi İstanbul'da faaliyete başlayan Türk siyasi kurumlarının ilklerinden biri olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye olmuştur. Bu, kanunlaştırma hareketinin laboratuvarı ilk defa oluşturulan, kurumsal bir nitelik kazanan ve II. Mahmut devrinde kurulan Meclis-i Vâlâ ile başlamıştır. Bu meclisle ilk defa Divan-ı Hümayun yapısındaki anlayıştan farklı olarak devletle halkın yakınlaşması ve memurlar ile halkın davalarının aynı mercide görülmesi Devletin yönetim fonksiyonunda halka dönük kurumsallaşma olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun ve *Meşveret Meclisleri* gibi uygulamaya dönük kararlar alabilme yetisine sahip olan bu meclis, meclis geleneğinin de oluşmasına vesile olmuştur. Batı demokrasisindeki meclislerin çalışma esaslarıyla çalışarak ortak karar alma kültürünün gelişimine ön ayak olan birimlerden birisidir. Meclis-i Vâlâ üyelerinin görüşlerini özgürce açıklamaları bireysel tecrübenin oluşumunu sağlamıştır (Seyitdanlıoğlu 1999: 114). Meclis-i Vâlâ tecrübesiyle beraber yönetimde başlayan meclislerle yönetim anlayışı sayesinde ilk Meclis-i Mebusân'da birlikte karar alma yeteneğinin gelişmesi açısından oldukça başarılı çalışmalarda bulunmuştur. Hatta Karal'ın iddiasına göre eğer Sultan Mahmut'un ömrü kifayet etseydi tüm yaptığı reformları taçlandırarak Tanzimât'ı kendisi ilân edecekti (Karal 1999: 169).

Batılı anlamlarda toplumsal kamuoyu oluşturma ve devletle halk arasında ilişkinin kurulması bakımından meclislerden başka önemli bir organ da basın olmuştur. II. Mahmut zamanında yayınlanmaya başlayan *Takvim-i Vekayi* gazetesi basın tarihimizin çekirdeğini meydana getirmiştir. Uzun süre yalnız kalan resmi gazeteye destek olarak *Ceride-i Havadis* gelmiş olsa da her iki gazete de toplumda basın adına istenilen etkiyi meydana getirememiştir. Ancak basının etkisi ve topluma fikri katkısı *Tercüman-ı Ahvâl*'in gelişiyle olmuştur (İnuğur 1993: 184). Basının açtığı bu çığırda giden İbrahim Şinasî ve Namık Kemâl gibi Osmanlı

aydınları basın yoluyla yönetimi eleştirerek muhalefet kültürünün oluşmasına katkı sağlamışlardır.

Genel olarak II. Mahmut dönemi kendinden sonra gelen sürecin fikri alt yapısını oluşturmuştur. Osmanlı toplumunun ağırlık kazandığı yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Özellikle yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra her alanda yapılan yenilikler Tanzimât dönemi batılılaşma ve açılımların ilk adımlarını ve hamlelerini teşkil eder.

Osmanlı Devleti'nin Kurumsal Olarak Demokrasiye Geçişi

Tanzimât Fermânı ve Toplumsal Etkileri

Türk demokrasi tarihinin önemli basamaklarından olan **Tanzimât Fermânı** ve onun ilânıyla açılan Tanzimât Dönemi, Kanun-i Esâsî'nin ilânıyla son bulmuştur (1839-1876). Türk tarih yazımındaki zamandizinde bu geçerlidir. Tanzimât dönemi genel hatlarıyla ifadesini bulduğu şekliyle geniş bir kanunlaştırma hareketine sahne olmuştur. İçte ve dışta geniş yankılar uyandıran Tanzimât Fermânı, dışarıda Sultan Abdülmecit'ten (1839-1861) ziyade *Koca* lakaplı sadrazam **Mustafa Reşit Paşa**'nın (1800-1858) eseri olarak algılanmıştır. Avrupa kamuoyunda Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya yakınlaştığı ve yönetim anlayışının özellikle reayaya dönük olmak üzere tüm Osmanlı toplumuna olumlu yansıtacağı görüşü ağırlıklı olarak işlenmiştir. Hatta kimi yorumlarda Tanzimât Fermânı'na tam olgunlaşmamış bir ön anayasa olarak bakılmıştır. Osmanlı yönetim anlayışı içinde bir klasik anlamda fermânla yayınlanmış olmasından dolayı bir elbette anayasa hükmünde olmasa da "kıymet-i azime-i kanuniye" olarak nitelendirilmiştir (Abdurrahman Şeref 1985: 51). Ancak halk Tanzimât'a karşı tavır almış, çekingen davranmıştır. Bunun yanında Reşit Paşa'nın dışında hatırı sayılır birçok devlet adamının da Tanzimât'a sıcak yaklaşmadıkları bilinmektedir (Kaynar 1985: 186). İç kamuoyu da tahmin edildiği gibi Tanzimât'ın aleyhinedir. Halk Tanzimât'a karşı daha ilk günlerde bile aleyhte konuşmuştur. Bunun yanında beklenti içinde olan bir grup da vardı. Abdurrahman Şeref Bey'in yazdıklarına bakılırsa halkın bazı kesimleri Tanzimât'tan çok şey beklemektedir. Hâlk, Tanzimât için yapılan şenliklere katılmış ve hatta okunduğu yere bir anıt dikilmesi gereğini dahi ifade etmiştir (Abdurrahman Şeref 1985: 55).

Tanzimât Fermânı'nın ilânıyla beraber bu ilk tepkilerden sonra, fermânın hükümlerinin uygulama safhası başlamıştır. Bu fermân, Osmanlı yönetim sisteminde temel hakları devletin birincil meselesi hâline getiren ancak devletin iç dinamiklerinde kısa zamanda bir değişiklik meydana getirmeyen bir siyasî belge

niteliğindedir. Bununla beraber padişahın kendisini kendi yayınladığı bir fermânla sınırlaması, temel insan haklarının vurgulanması, ileriye dönük bir takım temel prensipleri tıpkı anayasa gibi ön plana çıkarması kendinden önceki fermânlarla farkını ortaya koymaktadır. Özellikle Batı hukukuna açılan kapının Tanzimât Fermânı'yla başlaması daha sonraki atılan adımlarında hep başlangıç noktası olarak değerlendirilmiştir.

Tanzimât Fermânı doğrudan anayasal bir sürecin başlangıcı olmasa da Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan batılılaşma evresinden tekrar geri dönüleme-yeceğinin bir işareti sayılmıştır. Artık Osmanlı devlet adamları anılan fermânın ister yanında isterlerse karşısında olsunlar, bu fermânda va'd edilenlerin gerisine gidememişler, her defasında Batı hukukuna ya da Batı kaynaklı bir kanun çıkarak Tanzimât uygulamalarını destekler nitelikteki uygulamalarla devam ettirmişlerdir.

Tanzimât Fermânı'ndan sonra açılan meclisler ve meclislerin taşrada da etkin olarak varlıklarını göstermesi, yöneticilerin içine halktan seçkin kesimin girmesine imkân ve fırsat vermiştir. Tanzimât ve kanunlaştırma hareketlerinden beklenenler halkla Devletin bütünleşmesi kadar, merkezi otoritenin güçlenmesini de sağlamak olmuştur (Heper 2010: 79). Osmanlı yöneticileri, Tanzimât düzenini oluşturacak hedeflerine ulaşmak için merkezde ve taşrada meclisler oluşturmuşlardır. Bu meclisler, zaman içinde genişlemiş ve güçlenmiş olarak varlıklarını devam ettirmiş, yönetimin parçası hâline gelmiştir. Sultan II. Mahmut zamanında *Meclis-i Vâlâ* ile beraber açılan *Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî*'nin *Meclis-i Vâlâ* bünyesinde birleştirilmesiyle meclisleşme süreci devlet içinde etkin demokratik kurumlar oynamaya başlamıştır. Osmanlı hükümet sisteminde kabine üyelerinin de *Meclis-i Vâlâ*'ya eklenmesiyle oluşan *Meclis-i Âli Umûmî*'nin oluşumuyla adeta *Divan-ı Hümayun*'un yerini almıştır. Bu teşekkül modern anlamda örgütlenmeye çalışılan bir devlet yapısının evrelerinden biri olarak görülebilir. *Meclis-i Vâlâ*'nın iş yükünün artması sebep gösterilerek açılan *Meclis-i Âli-i Tanzimât* her ne kadar bir iç hesaplaşmanın sonucu ortaya çıkmış⁶ gibi görünse de işlerin meclisler yoluyla halledilmeye başlamasının bir örneği olarak değerlendirilmelidir. Görevi "mevcûd olan nizâmâtın ıslâh ve tahkimi ve yeniden iktizâ eden kavânîn ve nizâmâtın dahî müceddeden tanzimi" olarak tespit edilmişti (Seyitdanlıoğlu 1999: 49).

⁶ Meclisin açılması Damat Mehmet Âli Paşa'nın gümrük yolsuzluğunun ortaya çıkarılması için kurulduğu iddia edilmiştir. Cevdet Paşa (1986: 36).

Tanzimât döneminin ikinci ve önemli aşaması 1856 yılında **Islahât Fermânı**'nın ilânı ile başlamaktadır. *Islahât Fermânı*, genel karakteri itibarıyla gayrimüslimlere geniş haklar veren bir niteliği ön plana çıkarmaktadır. Fakat böyle olsa da Islahât Fermânı devrini bu çalışmada **Kanun-i Esâsî**'nin ilânına kadar olan süredeki demokrasinin gelişimine katkı sağladığı oranda incelenmeye çalışılacaktır. Gayrimüslimlere verilen haklar her ne kadar toplumu ayrıştırıcı olarak görülüp eleştirilse de toplum hayatı ve kanunlaştırma süreci olarak Osmanlı Devleti'ni Batı hukukuna yaklaştırdığı açıktır. Fermânın hükümleri gereği toplumun her kesimine kanunlar önünde eşitlik verilmesi zaten modern topluma doğru bir gidişi, bu aynı zamanda demokratikleşme sürecine de ivme kazandırmıştır. Kimi Osmanlı aydınları Müslümanlara göre gayri müslimlere verilen orantısız hakların aşırılığı sebebiyle muhalefet etmişlerdir. Bu sürece olumlu yönden baktığımızda ise demokrasinin vaz geçilmez unsuru olan muhalefet geleneğinin oluşmasına da katkı sağlamışlardır.

Sultan II. Mahmut döneminde kurulan ve varlığını devletin sonuna kadar devam ettiren meclisler giderek önemini ve gelişimini artırmış, devletin yönetiminde etkin olmuşlardır. Artık Sultan Abdülmecit ve sonraki dönemlerde Devletin idarî mekanizması meclisler eliyle yürütülmeye başlanmış, devlet bu kanallarla yönetilme durumuna gelmiştir. Devlette işin meclislere havale edilmesi hem sorumluluğu hem de iş dağılımını tabana yaymakla, üst yöneticiler mutlak sorumluluklardan bir nevi de görevinden dolayı cezalandırılmaktan kurtulmuşlardır. Böylece üst düzey yöneticiler ve bilhassa padişahlar aldıkları kararları hem mutlak otoriteyle almış oluyorlar hem de atanmış meclis üyeleri padişah adına işleri yürütüyordu. Böylece Devletin işleyen mekanizması atamanın kontrolü altında genele yayılmış bulunuyordu. Meclislere atanan kişiler unvanı ve konumu ne olursa olsun mutlak otorite emrinde ve ona bağlı olmak zorundaydı.

Tanzimât'tan sonra devlet içinde genişleyerek yaygınlaşan meclisler, çalışma prensipleri ve devlet içindeki etkileri itibarıyla giderek kurumsal bir nitelik kazanmışlardır. Kurumsallaşarak ve çoğalarak mevcudu artan bu meclisler hem merkezde ve hem de taşrada yapısal olarak güçlenmiştir. Hatta *Vilâyet Meclisleri* etkin karar alma yöntemleriyle merkezi otoriteyi güçlendirmiştir. Meclis üyeleri birlikte çalışma yöntemini öğrenmişler, *Meclis-i Mebusân*'a seçilen üyelerde bu tecrübelerini seçilmiş olarak geldikleri parlamentoda uygulamışlardır(Ortaylı 2000: 22).

İlk Demokrasi Denemesi: Kanun-i Esâsî

Osmanlı devlet yönetiminde seçimle gelen üyelerden oluşan *Meclis-i Mebusân*'ın dâhil olması, *Tanzimât* süreciyle açılan meclislerin tekemmülü ile değil, Osmanlı aydınlarının yönetime karşı koyma çabalarıyla başarılmış, uygulama ve felsefesiyle o güne kadar Osmanlı yönetim anlayışında olmayan yeni bir idare tarzıdır. Türk devlet yönetiminin idarî hayatına demokratik bir kurum daha girmiştir. Aşağıdan gelen bir etkiyle anayasanın padişaha zorla kabul ettirilmesi bu anlayışın eskiden beri var olan meclislerin devamı olmadığına göstergesidir. Meclis-i Mebusân'a geçiş süreci İslahât Fermânı'nın uygulamalarına karşı çıkan aydınların yönetimi eleştirmelerinin ve reaksiyon göstermelerinin sonucudur. Âli ve Fuat Paşa'nın şahsında sadrazamlara karşı bir muhalefet hareketinin doğmasıyla ortaya çıkmıştır. Tercüme Odası'ndan yetişmiş *Yeni Osmanlı Çapanzâde Agâh Efendi*'nin çıkardığı *Tercüman-ı Ahvâl* (1860-1866, ilk özel gazete) ile ilk defa *Jön:Genç: Yeni* tip aydınlar arasında hükümete (politika ve uygulamalarına) muhalefet fikri basın yoluyla işlenmeye başlamıştır. Aşağıdan gelen bu tazyik devlet adamlarını da etkilemiştir. İktidarın karşısına o güne kadar alışık olunmayan yeni tarz bir muhalefet çıkmıştır (İnuğur 1993: 187). Türk basınının oluşumu İbrahim Şinasî'nin *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkarmasıyla (1862-1865, 1865'ten sonra Namık Kemâl, o da Avrupa'ya gidince Recaizâde Mahmut Ekrem tarafından çıkarıldı) gerçek anlamda muhalefet gazeteciliğinin de başlamasıdır. Fransa'da uzun süre kalan Şinasî'nin yurda dönmesiyle İstanbul'daki yönetimden hoşnut olmayan aydınlar onun etrafında toplanmaya başlamıştı. Gazetecilikle başlayan muhalefet cereyanı *Yeni Osmanlılar*⁷ adıyla bir cemiyetin ortaya çıkmasıyla daha sistemli bir hâl almıştır. Namık Kemâl'in önderliğinde hareketlenen örgüt üyeleri dozunu artıran muhalefetle yönetimi eleştirmişlerdir. Yeni Osmanlılar'ın yönetime karşı çıkışları yurt dışına sürülme/kaçmalarıyla başlayan süreç ise meşrutiyet fikrinin temellerinin oluşumunu sağlamıştır (Sungu 1999: 853). *Yeni Osmanlılar*'ın Meşrutiyet'i ilân etmek için giriştikleri çabalar uzun süreli ve çetin yollar takip edilerek başarılmıştır. Ancak ihtilâl fikrine yakın olmalarına karşın, kanlı bir eylem planları olmamıştı. Onlar, Osmanlı kamuoyunu ikna etmek suretiyle hedeflerine ulaşmak istemişlerdi. Bunun içinde özellikle Namık Kemal başta olmak üzere İslâm'ın *meşveret* anlayışını işleyerek *Meşrutiyet*'le ilgisini ispat etme yolunu tutmuşlardı. Yaşanan siyasî olaylar *Meşrutiyet*'in ilânına giden sürece katkı sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşanan iç ve dış gelişmeler *Meşrutiyet*'in ilânına zemin hazırlamıştır. Mesela, Sultan Abdülaziz'in devlet adamlarının uzlaşmasıyla tahtan

⁷ *Yeni Osmanlılar* hakkında şu eserlere bakılabilir. Sungu (1999), Ebuuziyya Tefvik (2006).

indirilmesi, V. Murat'ın akıl sağlığının bozulması, Şehzâde Abdülhamit'in tahta çıkmak için Mithat Paşa'ya *Kanun-i Esâsi*'yi ilân edeceği sözünü vermesi *Yeni Osmanlılar*'ın ve demokrasinin talihi olarak görülebilir.

Anayasal Sürecin Başlaması

Şehzâdelik dönemi kısa süren Sultan II. Abdülhamit'in saltanata gelişi fazla heyecanlı olmayan ancak uzun günler süren törenlerle karşılanmıştır. Onun saltanatı iki padişahın darbelerle devrilmesinin ardı sıra tahtta geçmesi ile çekişen ve etrafına karşıda güvensiz, şüpheli, hatta bilindiği üzere vesveseli bir tutum almasına sebep olmuştur (Tahsin Paşa 1996: 13). Fakat bu güvensizliğe rağmen Mithat Paşa'ya verdiği söz doğrultusunda Kanun-i Esâsi'nin ilânını gerçekleştirmek için adımlar atmıştır. Kimi yazarlarca **Mithat Anayasası** olarak geçen anayasanın hazırlıkları hemen başlamıştır (Koloğlu 2010: 224).

Anayasa (Kanun-i Esâsi) Hazırlık Komisyonu

Sultan Abdülhamit, aylardır süren kargaşa ve ihtilâl havasını yatıştırmak için Meşrutiyet'i ilân etmek gerektiğini anlamıştı. Zira karşısında hararetle Meşrutiyet bekleyen üstelik iki padişah devirmiş Yeni Osmanlılar gibi bir gücü yadsımaması gerektiğini fark etmişti. Yeni Sultan onların doğal lideri konumundaki Namık Kemal ile görüşmüştü. Meşrutiyet taraftarlarını hoşnut ederek içte huzuru sağlamak istiyordu. Bu amaçla Mithat Paşa'yla da birden fazla görüştüğü bilinmektedir. Daha sonra dışarıda Rusya'ya karşı İngiltere'nin desteğini almak amacıyla Mithat Paşa'yı sadrazamlığa getirmişti. Her ne kadar Genç Sultan, Mithat Paşa'ya güvenmiyorsa da ortamın nazik koşulları bunu gerekli kılıyordu. Zaten Mütercim Rüştü Paşa da hastalığını bahane ederek sadrazamlıktan istifa etmiş ve bu yolu açmıştı. Abdülhamit anayasa sözü vermesine rağmen tahtta çıktığı zaman hükümet programı niteliğinde olan ve olması gereken zamandan geç yayınlanan hattı hümayunda anayasal bir süreci işaret edecek herhangi bir açıklama yapmamıştı. Bunda devrin ileri gelen paşaları Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Ethem Paşa ve Saffet Paşa gibi kimi devlet adamları Meşrutî yönetime karşı olmaları etkili olmuş olmalıdır. Padişah ve yukarıda sayılan kimi devlet adamlarının Meşrutiyet'e karşı olmalarına rağmen Mithat Paşa'nın yaklaşan savaşı önleyebileceği kanaati ağır basmıştı. Bu sebeple içte normale dönerek, dışta da barışı tesis edeceği beklenildiğinden kerhen Mithat Paşa'ya sadaret mührü verilmişti (Kuran 1970: 131). Bunun yakın bir sebebi de Avrupalı devletlerin İstanbul'da yapacakları konferansın kararlarının Mithat Paşa tarafından yumuşatılacağı kanaatiydi (Engelhard 1999: 367).

Dış politikada, sadrazamlığı sırasında İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletleriyle ılımlı bir siyaset takip edemeyen Midhat Paşa, kendisine sunulan bu fırsatı anayasa hazırlama hususunda kullandı. O, anayasa ilânıyla Londra Konferansı'nın etkisiz kalacağı, İngiltere'nin Rusya yanlısı siyaseti terk edeceği, sorunların çözüleceği ve Balkanlar'daki olayların son bulacağını tahmin ediyordu. Midhat Paşa ve Meşrutiyet yanlıları Osmanlı siyasî birliğinin anayasal ve tüm uyrukların eşit temsilinde meclisli çerçevede sağlanacağına, bu seviyede ancak Osmanlı iç işlerine kronikleşen ('Doğu Sorunu'nu oluşturan eklemli sorunlar) dış müdahalenin duracağına inanmıştı (Tunaya 1985; 32). Anayasa hazırlanması hususunda yapılan *meşveret meclisinde Şura-yı Ümmet*'in kabulü kararlaştırılmış ve Midhat Paşa'ya da *Kanun-i Esâsî* hazırlama yetkisi verilmişti.⁸ Bu amaçla da bir anayasa hazırlama komisyonu kurulmuştur. Komisyonun yedi üyesi gayrimüslim olmak üzere kırk altı üyeden oluşmuş, anayasa hazırlık komisyonunun başkanlığını Midhat Paşa yapmıştır. Anayasa hazırlama komisyonuna bilinenlere göre üç tasarı gelmiştir. *Midhat Paşa Tasarısı*'nda yüz yirmi kişilik bir meclis oluşturulması öngörülmüş, üçte ikisi seçimle üçte biri padişah tarafından atanacak, geniş yetkileri olan bir hükümetle yürütme sağlanacaktı. Hükümeti başvekil temsil edecek, gayrimüslimlere geniş haklar tanınacak, devletin tebaası *Osmanlı Halkı* olarak nitelendirilecek ve resmî dil *Türkçe* olacaktı (Davison 1997: 152). Komisyona gelen *Sait Paşa Tasarısı*, yedi yüz elli kişilik *Millet Meclisi* ve yüz elli kişilik *Âyan Meclisi* ön görmekteydi. Tasarıda *Şura-yı Devlet* mecliste hükümeti temsil edecek ve yürütme yetkisi padişahıta toplanacaktı.⁹ Komisyona gelen üçüncü tasarı *Süleyman Paşa Tasarısı*'dır. Bu tasarıda Meşrutî yönetimi hükümete karşı koruyan ve güçlendiren niteliği ön plana çıkmaktaydı. Yürütme yetkisini padişaha veren ancak hükümranlık haklarını sınırlaması ile en geniş yetkili meclisi oluşturma düşüncesi dikkat çekiciydi (Süleyman Paşazâde Sami Mahkemesi 1328: 61-65).

Anayasa Komisyonu'na sunulan tasarıların ortak noktaları vardı: biri, seçilmiş bir meclis, onu denetleyen ve padişahın atayacağı bir üst meclis şeklinde tasavvur edilmekteydi. Her üç tasarıda da padişahın yürütme ve hükümranlık yetkilerinin varlığı baskın olarak yer almaktadır. Ancak padişahın anayasada yetkisinin sınırlarının tam olarak netleştirilmediği anlaşılmaktadır. Fakat bu yetki baskın görünmektedir. Osmanlı hükümet sistemi içinde yeni oluşturulacak bu meclisin sistem içinde nerede olacağı, hangi yetkilerle donatılacağı ve gücü belirginleştirilememişti. İlk deneyim olarak bu doğal karşılanabilse de bu tasarılar da öngörülen

⁸ Sabah; 19 Mayıs 1876, Pazartesi.

⁹ BOA YEE 71/21.

Meşrutî yönetimin monarşi (saltanat) içinde ne kadar zayıf kalacağına da işaretlerini görmektedir. Anayasanın çoğulcu, kurumların üstünde denetleyici egemen ruhu ve padişaha verilen yetkilerle sınırlı olduğu ve istenirse kolaylıkla sınırlandırabileceği de en baştan kabul edilmiş durumdaydı.¹⁰

1876 yılında hazırlanan bu ilk anayasanın hangi Batı ülkesinden esinlenerek hazırlandığı, bu ilk Türk anayasasının ilham kaynağı merak konusu olmuştur. Anayasa hazırlama komisyonunun üyelerine ve üyelerin niteliklerinin kimliğine bakılacak olursa durum daha iyi anlaşılabilir (Oğuz 2010: 283). Komisyonadaki üyeler Müslim ve Gayrimüslim aydınlar olmak üzere Avrupa'da bulunan, Batı fikir cereyanlarını tanımış ve orada yaşamışlardı. Bunlardan bazıları Namık Kemâl, Odyan Efendi ve Mithat Paşa gibi Batı'yı tanıyan ve Batılılar'la sıkı temas halinde olan Osmanlı aydınları yer almaktaydı. Üyelerin birçoğu örneğin *Yeni Osmanlılar*'dan katılan Namık Kemâl gibi kimseler hem Avrupa'da uzun süre bulunmuş ve hem de Avrupa devletlerinin anayasalarını ve uygulama biçimlerini görmüş kimselerdir. Yine gayrimüslimlerden katılan Ermeni, Rum ve Yahudi üyelerin de Avrupa ülkelerindeki cemaat anayasalarından etkilenmiş olmalarıdır. Örneğin Rum cemaatinin Karma Millî Meclis tarafından idare edilen seçim esasına dayanan millî meclisleri vardı (Anagnostopulu 1999: 14). İlk Osmanlı anayasalarına Rum, Ermeni ve Yahudi cemaat nizâm-nâmelerinin de etkisinin olduğu iddiaları da gerçeklikten uzak değildir (Tanör 2004: 131). Ancak şurası muhakkak ki bu ilk Türk anayasası Sultan II. Abdülhamit'in şahsî sulta ve denetiminin ağır bastığı, anayasayı hazırlayan kesimin de saraya karşı gücünün sınırlı olduğu bir zamanda hazırlanmıştır. Dolayısıyla 1876 anayasası hazırlanırken dış etki olsa bile, kendine has nitelikleri olan ve özünde padişahın mutlak haklarının birçok noktadan korunduğu bir anayasa hükmündedir. Açıldıktan sonra ancak iki dönem çalışabilen meclis, padişahın istemediği hiçbir yasağı meclisten geçirerek yürürlüğe koyamamıştır. Bu da zaten anayasal olarak mümkün değildi. Burada anlatılmak istenen iki tarafın bir birbirine karşı güç dengelerine dikkat çekmektir.

Meşrutiyet'in ilânıyla ortaya çıkan anayasanın nereden etkilenirse etkilensin millî olup olmadığının tartışılmasının ötesinde Türk devlet geleneğinde bir ilki meydana getirdiği barizdir. Türk demokrasi tarihinin ilk esaslı modern hukukî metni durumundadır. Anayasanın uygulanıp uygulanmadığı sorgulamasının ötesinde geleneksel Osmanlı kurumlarının içerisine tepeden inme hatta zorla diyebileceğimiz şekilde girmiştir. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile harp durumunda olduğu ve yenildiği bir zamana denk gelmesi anayasanın gereği gibi uygulanma

¹⁰ Bu üç tasarı arşivde bir klasör içinde aynı dosyada bulunmaktadır. BOA YEE 71/21.

zeminini ortadan kaldırmıştır. Bu nedenle Osmanlı kurumları içinde etkisi zayıf kalmıştır. Ancak getirmek istediği düzen demokrasinin ilk izleri olarak yönetim tarihimizde yerini almıştır.

Kanun-i Esâsî'nin Türk Demokrasisi'ne Katkısı

Kanun-i Esâsî'nin ilân edilme süreci ve sebebi olarak ilk akla gelen içte ve dışta Osmanlı Devleti'ni huzura kavuşturmaktır. Avrupalı büyük devletler nezdinde Osmanlı Devleti'nin sarsılan imajını düzeltmek ve yalnızlıktan kurtarmaktır. Mithat Paşa ve Meşrutiyet yanlıları kanuna dayalı bir rejimin oluşturulmasını arzu etseler de II. Abdülhamit ve saray çevresinin de gayrimüslimlerin de olduğu seçimle gelenlerin yönettiği bir rejimin devleti parçalayacağı endişesi vardı. Anayasanın, monark geleneği olan bir devlette yönetim içinde bırakın gelişimini, anayasanın bu dar kalıplarını dahi devletin geleceği için sakıncalı görmüşlerdi. Bu çelişkiler içinde kalan ilk meclisle gelen ilk demokrasi denemesi padişahın otoritesinin üstün gelmesiyle ve anayasanın kendisine verdiği hakkı kullanarak son bulmuştur.

İşte bu hâl ve şartlarda ilân edilen Kanun-i Esâsî, Türk demokrasisinin ilk ve ayrılmaz bir parçası olmasına karşın hazırlık aşaması, ilânı, meclisin işleyişi ve kısa sürede kapanması demokratik oluşumu hazırlayan evrelerin Meşrutiyet'i içselleştiremediğinin de bir göstergesidir. Çok seslilikten korkan Abdülhamit, Bâb-ı alî'yi de öteleyerek yönetimi Yıldız Sarayı'na aktarmış ve tekelleştirmiştir.

Anayasanın hazırlık aşamasında oluşturulan komisyon da bağımsız olarak teşekkül etmemiştir. Kanun-i Esâsî hazırlanırken oluşturulan komisyonun üyeleri demokratik bir oluşum olarak değil, padişah tarafından atanmıştır. Komisyonun temsil kabiliyeti, üyelerin seçilme şekilleri halkın iradesiyle değil padişahın üstünlüğü ve mutlak iradesiyle gerçekleşmiştir. İlân ediliş süreci de her ne kadar anayasa terimiyle açıklansa da *Gülhâne Hatt-ı Hümayunu* ve *Islahât Fermâni*'nda olduğu gibi padişahın lütfu ve fermânıyla yayınlanmış, halk oylamasına gidilmemesi, *Kanun-i Esâsî*'nin bir anayasa olup olmadığı tartışmalara dahi sebep olmuştur (Okandan 1941: 146). Fakat o günün ağır şartları içinde anayasayı ve meclisi değerlendirdiğimizde bu durumu hayatî fonksiyonları devam eden ve fakat çöküş sürecine de girmiş bir devletin işleyen sürecinin bir parçası olarak görmek gerekir. Halk oylaması yapılması için ne ortam ne de öyle bir irade mevcuttu. Üstelik halk oylaması Meşrutiyet isteyen ilgili çevrelerce bile dahi tartışılmamıştır. Meşrutiyet *irade-i seniyye* ile ilân edilmiştir. Fakat *Islahât ve Tanzimât* fermânlarından farklı olarak padişaha karşı belirli bir aydın kamuoyunun tepkisiyle ilân edilmiştir.

Her ne kadar Kanun-i Esâsî Türk demokrasisinin gerçek anlamda ilk yazılı ve normatif belgesi olmasına karşın, onun hedefi zaten tam bir demokrasi değil Meşrutî monarşiyi getirmektir. Bununla beraber maddeleri itibarıyla Devletin kimliğini, niteliğini ve padişahın yetkilerini tanımlaması küçümsenemeyecek bir durumdur. Kanun-i Esâsî'nin de maddeleri zaten bunu doğrulamaktadır (Düster 1295: 5-13). Anayasanın gereği olarak açılan iki meclisli yapı; Meclis-i Umumi'yi oluşturan Meclis-i Mebusân ve Meclis-i Âyan yasama yetkisine haizdi. Kanun teklif ve tasarıları Meclis-i Mebusân'da görüşülür, Meclis-i Âyan'a gönderilir orada kabul edilirse Padişah'ın onayına sunulur ve Padişah onaylarsa kanunlaşır. Meclis-i Mebusân'da Belediye Kanunu, Seçim Kanunu, Basın Kanunu gibi pek çok kanun görüşülmüş olmasına rağmen padişah tarafından onaylanan *Dersaadet Belediye Kanunu* dışında, meclisin görüşüp Âyan'a gönderdiği diğer hiçbir kanun tasarısı padişah tarafından onaylanmadığı için kanunlaşmadığından yürürlüğe girmemiştir (Seyitdanlıoğlu 1999: 157vd).

Padişahın ve Osmanlı hanedanının hilâfetten kaynaklanan dinî dâhil olmak üzere geleneksel olarak kazanılan siyasî haklarının geniş ölçüde korunduğu Kanun-i Esâsî'de egemenliğin padişahta olduğu hem anayasanın lafzından hem de yürütme biçiminden anlaşılmaktadır. Anayasa yasama ve yürütmenin başını padişah olarak görmektedir. Sultan, Heyet-i Vükelâ ve Heyet-i Âyan'ın başkan ve üyelerini atar ve azledebilirdi. Sultan, Meclis-i Mebusân'ın oluşumuna her ne kadar doğrudan müdahale etmemiş gibi görünse de dolaylı yollarla mebusları da kontrol altında tutmaktaydı. Ancak mebuslar zaman zaman padişahın otoritesini dolaylı olarak sınırlamaya çalıştıkları meclis konuşmalarına yansımıştır.

Bütün bunlar göstermektedir ki Kanun-i Esâsî Osmanlı aydınlarının ve kimi devlet adamlarının zorlamasıyla ortaya çıkmış ilk anayasadır. Padişahın otoritesinin anayasayla korunduğu, adeta mutlak monarşinin yasallaştığı bir model oluşturmuştur. Tanzimât'ın ilânından beri hatta öncesinde de meclisleşme sürecinde olan Osmanlı Devleti, görünürde yeni bir meclise daha kavuşmuştur. Fakat bu meclis, padişah ve çevresindekilere göre Osmanlı Devleti'nin varlığı için zararlı unsurlar içeren bir oluşuma sahipti. Kısmen de olsa niteliği itibarıyla padişahın kontrolü, merkez ve taşrada oluşturulan meclislerdeki ağırlığından daha zayıftı. Meşrutiyet istemeyen Osmanlı bürokratlarına göre Meclis-i Mebusân'ın devletin işleyiş çarkında yeri yoktu. Geleneksel kalıplaşmış meclisler işlevini sürdürmekteydi. Öte yandan Kanun-i Esâsî yanlıları anayasanın izin verdiği ölçüde halkın yönetimde dolaylı temsil edilerek pay sahibi olmasını ve padişah ile yürütme erkini anayasal olarak denetlemek istiyorlardı. *Meclis Zabıt Cerideleri* incelendiğinde görülen o ki görüşülen kanun tasarıları sırasında sarf edilen sözler bunu

doğrulmaktadır. Mebuslar da memleket meselelerinde ‘Osmanlı milleti’ (artık burada müslim ile gayrimüslim ayırımının anayasal düzeyde kalktığı ve millet sözcüğünün ‘eski’ sözlükteki anlamını yitirmek üzere ulus karşılığında kullanılmak istendiği açıktır. Millet sözcüğünün Türkiye Cumhuriyeti devletinin de kuruluş süreci de dikkate alınarak modern siyasî anlamını kazanacağı malumdur. Nitekim bu terim seviyesindeki vurguda da ‘Osmanlı’ adlı devlete ad veren yurttaşlar topluluğunun adı ‘Osmanlı’ olmuştur.) tarafından seçilmişliğin verdiği kuvvetle hükümetin icra kararlarına dâhil olmak istemişlerdi. Bu karşılıklı oluşan gerilimde Sultan II. Abdülhamit, Kanun-i Esâsî’nin kendisine verdiği hak çerçevesinde Meclis-i Mebusân’ı kapatmıştır.¹¹

Meşrutî Demokrasiye Dönüş Çabaları: İttihat ve Terakki

Sultan II. Abdülhamit, *Kanun-i Esâsî*’nin kendisine verdiği yetkiye dayanarak Meclis-i Mebusân’ı tatil etmiş, mebusları da memleketlerine göndermişti. Kimi mebuslar özlük haklarının devam ettiğini öne sürerek direnmişlerse de kamuoyundan herhangi bir destek gelmediği için direnişleri etkili olamamıştır. Zaten basında da konuyla ilgili her hangi bir haber çıkmamıştır. Osmanlı basınının Meşrutiyet’in ilk filizlendiği yer olarak sessiz kalması Meşrutiyet’in ne denli köklerinin zayıf olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Seçimle gelen ilk meclis “hatt-ı hümayun”la açılmış, “irade-i seniyye” ile kapatılmıştır. Âyan Meclisi ise kâğıt üzerinde de olsa açık kalmış hatta yeni atamalar dahi yapılmıştır. Sultan Abdülhamit, devleti tekeline almaya çalışırken kendisiyle ve ismiyle özdeşleştirdikleri istibdat rejimine karşı koyan yeni nesil gençler; 2. Jön Türklük, yavaş yavaş Mekteb-i Tıbbiye ve Harbiye’de muhalefete başlamışlardır. Bazı görüşlere göre Mithat Paşa’nın ölümü (1884) ya da öldürülmesi istibdat rejiminin de başlangıcı olmuştur. Buna karşı direnç gecikmemiştir. Osmanlı Devleti’nin en seçkin gençlerinin toplandığı Harbiye ve Tıbbiye siyasî aydın muhalefetin öncüsü aynı zamanda da merkezi olmuştur. Dünyadaki gelişmeleri ve Osmanlı Devleti’nin kan kaybettiğini gören bu yeni tip aydın; mektepli muhalif gençler, önceki nesli temsil eden Yeni Osmanlılar’ın özellikle de Namık Kemâl’in fikirlerinden beslenerek Meşrutiyet’i yeniden canlandırmak istemişlerdi. Artık muhalefetin ana eksenini basından yüksek mekteplere (Avrupa tarzında kurulu) kaymıştı. Fransız Devrimi’nin 100. yılına denk getirip de 1889 yılında Askerî Tıbbiye öğrencileri *İttihad-ı Osmanî* adıyla bir dernek kurmuşlardı (Akşin 2001; 28). Anayasanın tekrar yürürlüğe girmesini isteyen bu muhalif gençler, II. Meşrutiyet’in ilânına

¹¹ Meclis-i Mebusân’ın kapanması ve yapılan tartışmalar için bkz. Oğuz (2010).

kadar yurt içinde ve yurt dışında Mısır ve Avrupa'nın pek çok ülkesinde ve değişik şehirlerinde gizli-açık faaliyette bulunmuştur. **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti** olarak, genelleyebileceğimiz, Osmanlı ülkesi için İttihad ve Terakki kavramlarının değerinin taşıdığı güç altında Sultan Abdülhamit'e muhalefet eden bir yapı olacaktı, yurt dışında pek çok gazete ve dergi çıkarmışlardı.¹² Özellikle Abdülhamit istibdat rejiminin muhalifleri olan bu siyasî firarî muhalif gruplar iç ve dış güçlerle, yaşayıp faal oldukları ülkelerdeki siyasî çevrelerle temas hâlinde olmuşlardır. Bu ortak görüntüye rağmen İttihatçılar, kendi içlerinde birlik oluşturamadıkları gibi II. Abdülhamit'i tahtan indirmek, devirmek dışında Meşrutiyet ve demokrasi konusunda da olgunlaşmış bir düşünce derinliğe kimi yazarların görüşünce ulaşamamışlardır (Mardin 2008; 23). Ancak Türk fikir hayatında, oluşturdukları ve taşıdıkları, tartışıp da kamuoyu oluşturmak üzere modern siyasal-hukukî, toplumsal-kültürel ve ekonomik kavram listesi ile olduğu kadar her açıdan 'Avrupa bilgisi'ni (akımlar, hareketler, olaylar, politik ve bürokratik kişiler) gün be gün takip etmek ve Avrupa'nın Osmanlı Devleti ve toprakları üzerindeki plan-program ve iddialarını idrak etmek suretiyle ('Doğu Sorunu' ve Osmanlı devletinin "geleceği" meselesi) Türk vatanseverlik ve milliyetçi düşüncesinin yerleşmesinde önemli bir gücü temsil edeceklerdir.¹³

İttihat ve Terakki'nin uzun süren fikrî mücadelesine rağmen başarısı yani Meşrutiyet'in yeniden ilânını asıl başarıya ulaştıran Makedonya'daki faaliyetlerdir. Bahaeddin Şakir'in Avrupa'ya gelmesi ve Cemiyet'i toparlamasıyla İttihatçıların faaliyetleri hız kazanmıştır. Bunun yanında Makedonya'da Osmanlı etkisinden uzak bir bölgede asker kökenli İttihatçılar cemiyetin kaderini ellerine almıştır. Bugün Estonya'nın Reval kentinde İngiltere'nin Rusya'yla Osmanlı Devleti'nin paylaşımının görüşüldüğünün öğrenilmesi o zamana kadar durağan olan örgütü hareketlendirmiştir. Özellikle askerler pasif II. Abdülhamit yönetiminin siyasî gelişmelere duyarsız kaldığını düşünerek harekete geçmiştir. Resneli Kolağası Ni-yazi'nin Meşrutiyet'in yeniden ilânı için dağa çıkmasıyla isyan süreci başlamıştır. Sultan Abdülhamit'in isyanı bastırmak için asilerin üzerine kuvvet göndermesi durumu değiştirmeyince başka çare kalmadığı anlaşılmış, bunun üzerine 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet yeniden ilân edilmiştir. Meşrutiyet'in ilânıyla beraber yurt dışında olan muhalifler İstanbul'a dönmüşlerdi. Önceki kongrelerde İttihatçılardan ayrılan Prens Sabahattin de İstanbul'a gelerek Avrupa'da anlaşamadığı İttihatçılarla iş birliği yapmak istemiştir. İttihatçılar da buna sessiz

¹² Jön Türk basını üzerine bu kitaptaki ilgili bölüme bakınız.

¹³ Bu araştırmalardan bazıları, özellikle Tunaya (2008), Ahmad (2013), Aydoğan (2005), Koloğlu (2012).

kalmamış tüm Meşrutiyet taraftarlarını birleştirmek düşüncesiyle örgütün adı 23 Ağustos 1908 tarihinden itibaren **İttihad ve Terakki Cemiyeti** adını almıştır (Olgun 2008: 31). Türk demokrasisine ve millet hayatına yön veren İttihad ve Terakki yönetimi dışarıdan müdahaleyle de olsa böylece siyasal hayata yön vermeye başlamıştır.

II. Meşrutiyet dönemi Cumhuriyet dönemindeki demokrasinin de harmanı olmuştur. İlk demokrasi tecrübesinde siyasî partiler olmamış ve uygulama kısa sürmüştü. II. Meşrutiyet ise Osmanlı Devleti'nin yıkılışı zamanına rastlamasına karşın, siyasî partilerin ve başka sivil derneklerin kurulduğu, cılızda olsa muhalefetin mecliste var olduğu Meşrutî demokrasinin yürürlükte olduğu bir rejim denemesine sahne olmuştur. Ancak II. Meşrutiyet rejimi askerî bir başarıyla geldiği için Meşrutiyet yanlılarının anayasayı uygulama başarısı daha yüksek olmuştur.

II. Meşrutiyet Hükümetleri ve İttihatçılar

II. Meşrutiyet'in ilânı halkta sessizlikle, siyasî çevreler ve kamuoyunda belirsizlik ve Meşrutiyetçilerde her şeye çare ve umut olarak görülmüştür. Toplumdan her grup meşrutiyet kavramını hürriyetle eşit görmüş, kendince yorumlar getirmiştir. Örneğin köylüler vergi ödememek diye düşünürken, memurlar maaş zammı olarak değerlendirmişti (Akşin 2001: 131). Dolayısıyla da her kesim büyük beklentilere girdiği için ülkede Meşrutiyet iyi karşılanmıştır. Başta Selânik ve İstanbul olmak üzere ülkenin her tarafına yayılan sevinç gösterileri, fener alayları düzenlenmiş, ülkenin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik buhrandan kurtuluş çaresi olarak görülmüştür. İlk günlerde şaşkınlık ve korku içinde olan basın, zaman geçtikçe Meşrutiyet'in bu yeniden idrak ediliş biçimine sayfalarında daha çok yer vermeye ve satışlarını artırmaya başlamıştır. Öyle ki gün geçtikçe "ih-tilâl"le ilgili haberleri bir an önce görebilmek için on kuruşa satılan *İkdam* karaborsa elli kuruşa kapışılmıştır (İnuğur 1993: 307). Sultan Abdülhamit ve saray çevresi durumu kabullenmeye ve bu idare usulü ile yaşamının yollarını aramaya başlamıştı. Bunca zaman yapılan mücadeleyi yok saymak ve Meşrutiyetçilerin pa-dişahı ve Meşrutiyet adamı gibi davranmak istemişti. Bu çok kolay olmayacaktır.

İttihat ve Terakki ise mücadele dönemi uzun süren ancak eyleme geçildiğinde fazla bir dirençle karşılaşmadan ilânına muvaffak olduklarından, bir açıdan zafer sarhoşluğu içinde olsalar bile, durumu kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Sokaklarda halk arasında yaşanan sevinç gösterilerinin Meşrutiyet'in toplumda iyi algılandığı kanısı uyanmıştı. Abdülhamit ve saray çevresi duruma müdahale etmeden toplumun sevinç duygularını yaşamasına bir süre seyirci kalmışlardı.

İttihatçılar ise Osmanlılık fikriyle hareket ettikleri için ilk başlarda gayrimüslimleri de kucklamaya çalışmışlardı. Sultan Abdülhamit'e muhalefet etmiş olanlar din ve milliyetlerine bakılmaksızın bir araya gelmişlerdi. Bütün kesimler görünürde geleceğin Osmanlı Devleti'ni inşa etme coşkusuna bürünmüştü.

Öte yandan Abdülhamit'in aksine İttihat ve Terakki padişaha güvenmemekle beraber sarayla gayriresmî yollardan irtibat kurmuş, hükümeti dışarıdan etkilemeye çalışmıştır. Bu durum hükümetin icraatlarının etkisini azaltmış, hükümetlerin kısa ömürlü olmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla devletin bir konuda odaklanmasını engellemiş, iç ve dış tehlikelere karşı kurumsal refleksleri azaltmıştır. Meşrutiyet ilân edilince ne yapacaklarını bilemeyen İttihatçılar, bir hükümet programları olmadığı için hükümetin işlerine karışmaktan, daha açığı hükümetin işlerini ve istikrarını bozmaktan geri durmamışlardır. Onlar, Kanun-i Esâsî'nin ilânına muvaffak olmuşlarsa da henüz hükümeti kuracak ve yönetecek idarî kudretlerinin olmayışı var olan istikrarı da bozmuştu.¹⁴ İttihat ve Terakki her ne kadar kendi düşüncelerince bir ihtilâli gerçekleştirmiş olsa da mevcut iktidara isteklerini anlamında tam olarak söz geçirememiştir. Sadrazamlar Osmanlı bürokrasisi içinde karizmatik kişilikler olduğu için İttihatçılara karşı çıkmıyorlar ama istenileni de bürokrasinin akışına bırakarak yapmıyorlardı. O günün tâbi-riyle bu ve benzer işleri "sakal altı" yapıyorlardı. Sait Paşa ve ardından Kâmil Paşa İttihatçılarla anlaşamadıkları için istifa etmişlerdi. Yerine gelen ve İttihatçılara da yakın olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın kurduğu hükümete de kabine üyelerinin bir kısmı önceki kabinenin de üyeleri idi. Bu gösteriyor ki Osmanlı Devleti'nde iç bürokratik dinamikler güçlüydü. İttihatçıların hükümet kurmaları için bu gücü ellerine almaları gerekiyordu. Hâl bu ki bu kudret henüz onlarda gözükmüyordu. İttihatçıların kendi içinde de tam bir uyum yoktu. Hatta Hüseyin Hilmi Paşa kabinesine mecliste kimi üyelerin olumsuz oy vermesi bunu göstermişti. Selânik şubesi başta olmak üzere kimi İttihatçılar muhalefet etmişti (Karal 2011: 73).

İttihatçıların dağınık vaziyeti o gün için cılız olan siyasî muhalefetin de işine geliyordu. Ülkede Meşrutiyet'ten sonra sık sık hükümetlerin değişmesi huzuru bozduğu gibi İttihatçılar arasında tam bir birlik oluşmaması muhalefetin kolaylıkla örgütlenmelerine zemin hazırlamıştı. İttihatçıların devlet kurumlarına,

¹⁴ Bu geçici durumu kimi tarihçiler (Akşin 2001: 162) "denetleme iktidarı" tanımıyla açıklarken; Bernard Lewis (1996: 213) ise "Türk hâkimiyeti fikrini tutan milliyetçilerin perde iktidarı" şeklinde devletin sıfatının siyaseten ve hukuken, hatta uluslaşma doğrultusunda, intitat giderilmeye çalışırken Türk olmasının neden yadırganacağını da sorduran garip bir ifadeyle belirtmiştir, tabi milliyetçilik muzır bir fikirdir, devlete izafe edilince. Bernard Lewis'in kitapları da kritikli okunmaya muhtaçtır, alt-metinler içerir, yorum saklıdır.

siyaseten arzu ettiği değişikliği yürütecek veya uygulayacak memur yerleştirme politikası günün deyimiyle “sandalye değişikliği” siyasette huzursuzluk yaratmıştı (Birinci 1990: 29). İttihat ve Terakki yönetimi en azından bürokratik olarak biçimlendirici bir anlayışı benimserken bu kargaşa döneminde İttihatçılara karşı muhalefet partileri de güçlenmeye başlamıştır. Muhalefetin varlığı elzem olsa bile, demokratik geleneğin veya siyasî fırkalar arası rekabetin usul ve biçimlerinin olgunlaşmadığı, “kavga”nın veya küfrün, tahkirin yol olduğu, bu deneyim henüz yeni yeni zihinlerde teorik düzeyde (matbuat ve neşriyat ile oluşacak etkâr-ı umumiyeye) ele alınıp tartışıldığı II. Meşrutiyet ortamında, İttihat ve Terakki Partisi’nin tekelini kıracağı için, muhalif çevre ve grupların eleştirilerinin siyaseti kızıştırdığı bir gerçektir. Muhalefet anayasadan gelen haklarını kullanmak niyetinde olsa da İttihatçılar bu cins hücum eden bir siyaset yolunu tıkamak veya boş bırakmak hatta muhalefete hiç bırakmak istememiştir. İttihatçılar da toydu, onlar da siyaseti ve demokrasiyi yalnız, tek kendilerince yaşamak, istediklerini yapmak, muhtemel her bir farklı düşünüşü veya eleştiriye, cephe mantığı ile muhalif görüp ezmek, tek hâkim (burada *mütehakkim* demek doğru ise) güç olarak siyaseti ikame etmek biçiminde algılamıştı. İttihatçıların iktidar arayışı ve muhalefetin baskı altında tutulması kanunla tanınan hakların kullanılmasına engel olduğu gibi demokratik yönetimin de önünde aşılması gereken bir sorun olarak, Türk siyasî kültürünün modern sıfatıyla biçimlenişlerinde olumsuz miras olarak kalmıştır. Bu anlayış Türkiye’de “iç siyaset”in sürekli muarız-muhalif hattının kurularak her hangi bir sorun-ihtiyaç alanında çözüm arayışı ve uygulamada gerilim üretme alışkanlığını doğurmuş ve tetiklemiştir. Bütün bu hırslı siyasete rağmen ilk İttihatçı kabine ancak 13 Haziran 1913’de kurulan Sait Halim Paşa hükümeti olmuştur.

II. Meşrutiyet Anayasası ve Demokratikleşme

Meşrutiyet’in ilân edilmesiyle başlayan belirsizlik ve siyasî çalkantılar devam ederken İttihatçı liderler, 1876 anayasasının padişaha verdiği geniş hakları sınırlamak istemişlerdi. Kanun-i Esâsî’nin yürürlüğe girmesiyle beraber daha anayasa metninde değişiklikler yapılmadan padişahın yetkilerinin daraltıldığı bir takım uygulamalar görülmüştür. Osmanlı Devleti’nin bu ikinci *Meşrutî Monarşi Dönemi*’nin anayasası 1876 yılında yürürlüğe giren Kanun-i Esâsî olmasına karşın güç odaklarının değişmesi yani İttihat ve Terakki’nin ihtilalle gelmesi anayasa metninin yorumlarına da yansımıştır. Osmanlı Türk devlet geleneğinde, doğal olarak, demokratik teamüller ve uygulamalar olmadığı için İttihatçıların anayasa maddelerini yorumu kabul görmüştür. Zaten Sultan Abdülhamit, Makendonya’da Kanun-i

Esâsî'nin yürürlüğe konması için isyan çıkınca böyle bir güce karşı çıkmanın anlamsız olduğunu düşünerek ve yabancı müdahalesine de kapı açmamak adına durumu kabullenmişti. II. Meşrutiyet döneminin aksine, ilk Meşrutiyet deneyimi (halk) taban ve sosyo-ekonomik bir güce dayanmadığı için Meclis-i Mebusân'ın açık olduğu zamanda Kanun-i Esâsî'nin yorumunu Şura-yı Devlet yapmıştı. Dolayısıyla bir konu üzerinde ihtilâf çıktığı zaman hükümetin yorumu (yürütme erki) mebusların yorumuna (yasama erki) baskın gelmişti. Aynı anayasa metni bu defa padişahın isteğinin dışında yorumlanıp göreceli olarak da olsa anayasanın gücü ön plana geçmiş gibi görünüyordu. Örneğin Kanun-i Esâsî'nin 7. maddesi "Vükelânın azil ve nasbı hukuk-ı mukaddese-i padişahî cümlesindendir" diyordu. Bu cümleden bütün vekillerin padişahın onayıyla atanacağı anlamı çıkarılmıştı. Bunun yanında Kanun-i Esâsî'nin 27. maddesinde "*mesned-i sadaret ve meşihat-ı İslâmiye taraf-ı şahanedan emniyet buyurulan zatlara ihale buyrulduğu misullü, sair vükelânın memuriyetleri dahi bâ-irade-i şahane icra olunur.*" denilmekteydi. Buradan yalnız sadrazam ve şeyhülislâmın padişah tarafından, sair bakanların (vükelâ) sadrazam tarafından atanacağı yorumu çıkarılmıştı. Nitekim II. Abdülhamit, kendi güvenliğini temin edeceği düşüncesiyle Harbiye ve Bahriye nâzırlarını atamak istemişti. Mehmet Sait Paşa (Küçük Sait Paşa, 1838-1914), padişahın fikrini kabul ederek hükümeti bu yönde oluşturmuştu. Ancak uygulamaya İttihatçıların itirazı üzerine Mehmet Sait Paşa hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştı (Tanör 2004: 182). Mehmet Sait Paşa ise istifasını bir başka gerekçeye dayandırmıştı. O da *istibdat* dönemi ile *Meşrutiyet* dönemine esaslı bir vurgu olarak görülecek olan husus, yeni kabinenin nerede toplanacağı ile ilgilidir diyordu. Mehmet Sait Paşa, kabinenin sarayda toplanmasına karşı çıkmış, bunun üzerine padişahla arasının açıldığını ve istifaya mecbur kaldığını iddia etmiştir (İnal 2013: 1076). Mehmet Sait Paşa'nın bu tutumu hükümet olma çabasını göstermesi ve bağımsız hükümet olma düşüncesi olarak önemlidir. Ancak Sait Paşa'nın Padişah ve İttihatçılar arasında kalarak, zig-zag ruh hâliyle tereddütleri hükümet başkanı olarak istediklerini yapamadığını göstermektedir. Bu da gösteriyor ki Kanun-i Esâsî'nin olması demokratik uygulamaların olacağı anlamına gelmemiştir. İçindeki maddelerin yorumlanması ve uygulanması demokrasi için asıl önemli olan unsurdur.

Meşrutiyet'in getirdiği başka bir uygulama **hükümet programları**yla ilgilidir. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet hükümetlerinin hükümet programlarını kamuoyuna açıklamaları demokrasi açısından yeni bir aşamayı gösterir. Kanun-i Esâsî'nin tekrar uygulamaya konulmasından sonra hükümet programları kamuoyuna açılarak yayınlanmaya başlanmıştır. Hükümet programlarında yapılacak işler sıralanmış ve anayasaya dikkat çekilmiş, hükümetlerin gösterilen program

dâhilinde kanun üzerine icraat yapacağı vurgulanmıştır. Örneğin Sadrazam Kabil Paşa 7 Ağustos 1908 tarihinde hükümet programında anayasaya uygun kanunların yapılmasının gereğini belirtmiştir. Buna göre “...*idare-i sabıka zamanında ittihaz olunan kavâid ve mümsik tutulan bazı kavânin ve nizamât eylevm kabili tatbik olmadığından bunların kaideten tâdillerine kadar icrâlarını Kanun-i Esâsî metin ve rubunun icabâtına tevfiik eylemek...*” diye ifade edilmiştir. Kâmil Paşadan sonra gelen sadrazamlarda hem hükümet programı yayınlamış hem de “kanunla yönetmek” şeklinde klişeleştireceğimiz vurgular yapılmıştır (Güneş 1998: 285). Fakat bu düşüncelerin fiiliyata geçtiğini iddia etmek zordur. Bunun sebepleri çok olmakla beraber, Osmanlı Devleti’nde ve devlet adamlarında demokrasiyi destekleyecek ve besleyecek zihniyet birikiminin olmayışı, bunun yanında İttihatçıların adeta aba altından sopa göstererek hükümetlere müdahalesi demokratik teamüllerin oluşmasına engel olmuştur. II. Meşrutiyet’in ilânından sonra Kanun-i Esâsî maddeleri üzerinde düzeltme yapılarak, meclisi bağımsızlaştıracak ve padişahın güdümünden kurtaracak anayasal değişiklikler olmuştur. Ancak bu durum hükümetlerin uygulamalarına yansımaları için yeterli demokratik zemini bulamamıştır. Özellikle de İttihat ve Terakki’nin devlet örgütlenmesi içinde bir siyasî kadro olarak güçlenmesi ve güçlendikçe de, henüz hükümet olmayıp dışarıdan hükümetlere müdahalesi demokratik ortamın oluşmasına engel olmuştur. Zaten bir süre sonra da İttihat ve Terakki devlet idare edecek kıvama geldiğini düşündüğünden hükümeti, cemiyet statüsünden çıkararak “parti” (fırka) olarak devralmış, ancak anayasanın sınırladığı düzeyde dahi demokratik bir ortam oluşturamamıştır.

Meşrutiyetin ilânının ilk yıllarında İttihat ve Terakki üyeleri hükümet olacak kadar kendilerini hazır hissetmedikleri için bir taraftan sarayı ve hükümeti tesirleri altında bırakmaya, öte yandan da bürokraside “sandalye kapmaya” uğraşıyordu. Meşrutiyet ilân edilmiş, işler yolunda gibi gözükse de henüz meclis açılmadığı için yapılan işler göreceli de olsa eski Kanun-i Esâsî üzerinden yürütülmüştü. Dolayısıyla anayasada padişahın etki ve gücü uygulama şansı olmamasına rağmen devam etmiştir. Bunun için bir an önce seçimler yapılmalı ve meclis oluşturulmalıydı. Anayasanın demokratik olmayan ve padişaha geniş yetki veren hükümleri meclis çalışmaya başlayınca düzeltile bilirdi. Anayasayla uygulama arasındaki fark böyle giderilebilirdi.

Meclis-i Mebusân Seçimleri

Osmanlı Devleti’nde 1876 yılında ilân edilen anayasa gereği açılan Meclis-i Mebusân’a mebus seçmek amacıyla bir *muvakkat seçim kanunu* hazırlanmıştı. Anılan seçim kanunu günü kurtarmak için yapılmıştı. İdeal ve demokrasinin

dâhilinde kanun üzerine icraat yapacağı vurgulanmıştır. Örneğin Sadrazam Kabil Paşa 7 Ağustos 1908 tarihinde hükümet programında anayasaya uygun kanunların yapılmasının gereğini belirtmiştir. Buna göre “...idare-i sabıka zamanında ittihaz olunan kavâid ve mümsik tutulan bazı kavânin ve nizamât eylevm kabili tatbik olmadığından bunların kaideten tâdillerine kadar icrâlarını Kanun-i Esâsî metin ve rubunun icabâtına tevfiik eylemek...” diye ifade edilmiştir. Kâmil Paşadan sonra gelen sadrazamlarda hem hükümet programı yayınlamış hem de “kanunla yönetmek” şeklinde klişeleştireceğimiz vurgular yapılmıştır (Güneş 1998: 285). Fakat bu düşüncelerin fiiliyata geçtiğini iddia etmek zordur. Bunun sebepleri çok olmakla beraber, Osmanlı Devleti’nde ve devlet adamlarında demokrasiyi destekleyecek ve besleyecek zihniyet birikiminin olmayışı, bunun yanında İttihatçıların adeta aba altından sopa göstererek hükümetlere müdahalesi demokratik teamüllerin oluşmasına engel olmuştur. II. Meşrutiyet’in ilânından sonra Kanun-i Esâsî maddeleri üzerinde düzeltme yapılarak, meclisi bağımsızlaştıracak ve padişahın güdümünden kurtaracak anayasal değişiklikler olmuştur. Ancak bu durum hükümetlerin uygulamalarına yansımaları için yeterli demokratik zemini bulamamıştır. Özellikle de İttihat ve Terakki’nin devlet örgütlenmesi içinde bir siyasî kadro olarak güçlenmesi ve güçlendikçe de, henüz hükümet olmayıp dışarıdan hükümetlere müdahalesi demokratik ortamın oluşmasına engel olmuştur. Zaten bir süre sonra da İttihat ve Terakki devlet idare edecek kıvama geldiğini düşündüğünden hükümeti, cemiyet statüsünden çıkarak “parti” (fırka) olarak devralmış, ancak anayasanın sınırladığı düzeyde dahi demokratik bir ortam oluşturamamıştır.

Meşrutiyetin ilânının ilk yıllarında İttihat ve Terakki üyeleri hükümet olacak kadar kendilerini hazır hissetmedikleri için bir taraftan sarayı ve hükümeti tesirleri altında bırakmaya, öte yandan da bürokraside “sandalye kapmaya” uğraşıyordu. Meşrutiyet ilân edilmiş, işler yolunda gibi gözükse de henüz meclis açılmadığı için yapılan işler göreceli de olsa eski Kanun-i Esâsî üzerinden yürütülmüştü. Dolayısıyla anayasada padişahın etki ve gücü uygulama şansı olmamasına rağmen devam etmiştir. Bunun için bir an önce seçimler yapılmalı ve meclis oluşturulmalıydı. Anayasanın demokratik olmayan ve padişaha geniş yetki veren hükümleri meclis çalışmaya başlayınca düzeltile bilirdi. Anayasayla uygulama arasındaki fark böyle giderilebilirdi.

Meclis-i Mebusân Seçimleri

Osmanlı Devleti’nde 1876 yılında ilân edilen anayasa gereği açılan Meclis-i Mebusân’a mebus seçmek amacıyla bir *muvakkat seçim kanunu* hazırlanmıştı. Anılan seçim kanunu günü kurtarmak için yapılmıştı. İdeal ve demokrasinin

ilkelerini gerçekleştirmekten uzaktı. Mebuslar kısa bir meclis deneyimi yaşamış olsa da mevcut seçim kanunu temsil kabiliyeti olan bir meclis oluşturma yetisi-ne sahip değildi (Sartori 1997). Mebuslar meclisin açık olduğu süre içinde bir seçim kanunu yapmışlardı ancak bu kanun padişahın onayından geçmediği için yürürlüğe girmemişti. Tanzimât'tan II. Meşrutiyet'e kadar ilk Meşrutiyet istisna devlet içinde yönetime dâhil olan pek çok meclis kurulmasına karşın bu meclisler demokratik oluşum ve olgunluğun çekirdeği olamamışlardı. Bu yüzden de mebus seçecek olgunlukta bir seçim kanunu ortaya konamamıştı. 1876 anayasasına göre meclisin toplanması için alelacele bir seçim sistemi oluşturulmuştu. Bu sistemin o gün için demokratik seçim sistemlerinin gereklerini karşılayıp karşılamadığı dahi sorgulanmamıştı. Ancak 1908 yılına gelindiğinde durum biraz farklıydı. Uzun yıllar Avrupa'da yaşayan bir Osmanlı aydın kitlesi teşekkül etmişti. Bu kitle seçim yapılarak bir meclis oluşturulmasını istemişti. Fakat Osmanlı siyasetine yön veren bu kişiler seçimin hangi şartlarda ve demokrasinin öngördüğü temsil kabiliyetini sağlayacak bir meclis oluşturmak niyetinden uzak görünüyordu. İktidarı göreceli olarak da olsa elinde tutan İttihat ve Terakki Partisi'nin üyeleri ise ne pahasına olursa olsun meclis denetimini elinde bulundurmak istemişlerdi. Dolayısıyla da seçim sisteminden demokrasinin ilkelerine uygun bir meclis teşekkülü beklenemezdi.

Meşrutî monarşinin uygulama alanı bulabilmesi için meclisin açılması dolayısıyla da seçilmiş milletvekillerinin olması gerekiyordu. Osmanlı Devleti, ilk meclisin açılması sırasında bir seçim yapmıştı (Oğuz 2007: 4 vd.). Seçimlerin Kanun-i Esâsî'ye uygun yapılması gerekiyordu. Fakat yapılan araştırmalarda 1877 Seçimlerinin Kanun-i Esâsî'ye uygun olmadığı hükmüne varılmıştır. Bunun üzerine Meclis-i Mebusân'ın ikinci döneminde 1878 tarihinde mebusların yaptığı ve Sultan II. Abdülhamit'in yürürlüğe koymadığı seçim kanununun uygulanmasına karar verilmiştir.¹⁵ Konu Meclis-i Umumî'de görüşülmüş ve 20 Eylül 1324/3 Ekim 1908 tarihinde *Takvim-i Vekayî*'de yayınlanarak *İntihab-ı Mebusân Kanunu* olarak yürürlüğe girmiştir (Güneş 1998: 244).

¹⁵ *Meclis-i Mebusân Zabıt Cerideleri*'nde İntihab-ı Mebusân Kanunu'nun tamamlanmadığını göstermektedir. Meclis-i Mebusân'ın birinci döneminin sonlarına doğru ellinci, 14 Haziran 1877 tarihli toplantıda *İntihab-ı Mebusân Kanunu*'nun on yedinci maddesinin Âyân'dan gelen itiraz doğrultusunda tekrar görüşülmek üzere geri gönderildiği bilgisi vardır (Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi 1939: 371). Meclis-i Mebusân'ın ikinci döneminin yine sonlarına doğru 17 Ocak 1293/29 Ocak 1878 tarihli on dokuzuncu toplantıda *İntihab-ı Mebusân Kanunu*'nun "esbâb-ı mucibesi" gereğince çıkarılması için bir "encümen" teşkil edilmesine karar verilmişti. Bu kanun tasarısının daha sonra mecliste kanunlaştırıldığına dair bir bilgi yoktur.

Seçim günün şartları gereği iki aşamalı olarak yapılmaktaydı. Seçimlerde demokrasinin vaz geçilmezlerinden olan siyasî partiler -İttihat ve Terakki Partisi bir nebze olmak üzere- henüz seçim olgunluğuna sahip değildi. En hazır parti olarak İttihat ve Terakki görünmesine rağmen o dahi tam olarak nasıl davranması gerektiğini bilmiyordu. Hatta parti hüviyetinden ziyade cemiyet havasındaydı ve Selânik'te yaptığı ilk kongresinde gizli genel merkez oluşturmuştu. Önemli bir gelişme olarak İttihat ve Terakki'nin Selânik Kongresi'nde demokratik ve sosyal yapıyı düzene koyacak bir takım kararlar alınmıştı. Bu kararlardan bazıları şunlardı; hükümetin meclis önünde sorumlu olması, Âyan üyelerinin üçte birinin padişahça seçilmesi ve tek dereceli seçim gibi siyasal haklar yanında işçi haklarının düzenlenmesi, mülkiyet hakları, toprak reformu, eğitim ve benzeri düzenlemeler içermektedir (Karal 2011: 61). Ancak bu düzenin oluşması için ne siyasî çevreler ne de İttihatçıların kendi içinde böyle beklentileri olan bir demokrasiyi gerçekleştireceği anlaşılmıştı.

II. Meşrutiyet Meclisi'nin oluşturulması için yapılacak seçime İttihat ve Terakki Partisi'nden başka siyasîyi parti kurulmamış olduğundan partilerin yarıştığı bir ortam olmamıştır. Partileşme olmasa da İttihat ve Terakki'ye karşı bir muhalefet belirmeye başlamıştı. Ancak bu oluşum hem kendi içinde hem de siyasî çevrelerden kendisini tam olarak açığa vuramayan çekingin bir muhalefet vardı. İlk olarak Fedakâran-ı Millet Cemiyeti teşkilatlanmaya ve Hukuk-ı Umumiye adıyla bir gazete çıkarmaya başlamıştı (Karal 2011: 62). Yine muhalif bir grup Prens Sabahattin'i kendilerine rehber edinerek Ahrar Fırkası'nı 14 Eylül 1908 tarihinden itibaren kurmuştu. Bundan sonra gerek İttihatçıların içinden gerekse İttihat ve Terakki'ye zaten karşı olanlardan bir muhalefet grubu ortaya çıkmıştır. Bunların içine Rumlar ve Ermeniler başta olmak üzere Arnavutlar gibi Müslümanlar olmak üzere Müslim ve gayrimüslim Osmanlı tebaası da girmiştir.

Seçimlerde kamuoyundaki gücünü de kullanan İttihat ve Terakki Partisi gösterdiği adayların kazanmasını sağlamıştı. Sadece Ankara'dan Ahrar Fırkası'nın adayı Mahir Sait meclise girebilmişti. Bunun sebebi bilindiği üzere İttihat ve Terakki'nin seçimlerde baskın rol oynamasıydı (Akşin 2001: 159). Yapılan seçimlerin sonuçlarına göre iki yüz kırk mebus seçilmişti. Seçim kanununa göre mebus olabilmek için vergi verme şartı olduğundan ülke genelinde ağa, âyan ve bölgenin eşrafı ağırlıklı olarak seçilmişti. Din adamlarından kırk kişi, onları da serbest meslek sahipleri izliyordu. Din ve mezhep yönünden ise iki yüz Müslüman kırk gayrimüslim meclise girmiştir. Bazı illere göre dağılımı ise şöyleydi; İstanbul'un on mebusundan beşi Müslüman, ikisi Rum ikisi Ermeni ve biri ise Yahudi'ydi.

İzmir'de yedi mebustan dördü Müslüman, ikisi Rum ve birisi de Ermeni idi. Erzurum'un dört mebusundan üçü Müslüman biri Ermeni'ydi (Karal 2011: 63).¹⁶

Seçimlerin bu şekilde sonuçlanmasıyla beraber seçim sonuçlarına pek çok itirazlar da olmuştu. İttihatçılardan Hüseyin Cahit (Yalçın) seçim sisteminin düzeltilmesinden yana yazılar yazdığı gibi *Ahrar Fırkası*, hatta gayrimüslimler de farklı bir seçim modelinin olması gerektiğinden bahsetmişlerdi. Bazı seçim çevrelerinden istediği nitelikte ve kendisine yakın aday bulamayan İttihatçılar, o ilden seçilecek mebusların vilâyet ahalisinden olma şartının kaldırılmasını, yirmi yaşını geçen herkese oy hakkının verilmesini, oy kullanmanın vergi şartına bağlanmaması ve Belçika'daki gibi okumuşlara fazla oy hakkı verilmesi gibi öneriler sunmuşlardı. Partinin yayın organı niteliğindeki *Tanin*'de bir başyazısında Hüseyin Cahit (Yalçın), seçim usulünün değiştirilmesi hususunda muhalif çevrelerinde katıldığı bazı ortak noktaları dile getirmişti (Akşin 2001: 159). Seçimlerin demokratik olmadığı yönünde daha başka itirazlar da vardı. İtirazlar daha çok Türk muhalifler tarafından değil, seçimlerde umduğunu bulamayan ya da İttihatçıların baskılarına karşı seçilemeyen gayrimüslimlerden gelmiştir. Seçimlere hile karıştırıldığı ya da kanun üzere yapılmadığı gerekçesiyle ilgili birimlere yolsuzluklar hakkında pek çok şikâyetle bulunulmuştur.¹⁷

II. Meşrutiyet'in çözmesi gereken konularından biri de İmparatorluğu meydana getiren unsurlar (anasır) arasında dengenin sağlanmasıydı. Kanun-i Esâsî'nin ruhunu Osmanlılık fikri meydana getirmiş ve ilk mecliste bu felsefe doğrultusunda çalışmayı prensip edinmişti. 1908 yılında ilân edilen II. Meşrutiyet'te aynı düşünceyle ortaya çıkmıştı. Hatta İttihatçılar, Meşrutiyet'in ilânına kadar gayrimüslimlerle beraber çalışmışlardı. Meşrutiyet'i zorla II. Abdülhamit'e ilân ettiren İttihat ve Terakki, hedefine ulaşmak için ona karşı geniş bir cephe kurmuş, bu şekilde hedefine ulaşmıştı. Ancak Meşrutiyet ilân edildikten sonra şartların değiştiğini kabul eden İttihatçılar, gayritürk unsurlarla beraber yola devam edemeyeceklerini anlamışlardı. Hatta Türkçü bir siyaset izlerken daha ileri giderek gayritürk unsurlarla retorik siyasî düzeyde çatışma içine girmişlerdi. Neticede dünyanın değiştiğini en son onlar fark etmişti. İttihatçılar yurt dışından İstanbul'a gelince şartların hiçte Osmanlılığı tekrar ihya etmek için uygun

¹⁶ Bu oranları 1876 Meclis-i Mebusân'ının seçim çevreleri, değişmeyen bazı illerle kıyaslayacak olursak ilk Meclis-i Mebusân'daki durum şu şekildedir; İstanbul'da ilk meclis ile ikinci meclisin oranları aynı, Erzurum'da üç Müslüman mebusa karşılık bir Ermeni, Aydın/İzmir'den ise ilk Meclis'de üç Müslümana karşılık bir Yahudi ve bir Ermeni mebus seçilmişti.

¹⁷ Bu şikâyetler Dâhiliye Nezâreti'ne iletilmiştir. Bu şikâyetlerin bazıları, mebus seçilememek yanında nüfus kayıtlarının doğru tutulmadığı yönünde olmuştur. Bkz. Güneş (1998: 256-258).

olmadığını, her ulusun ayrı bir yol çizdiğini geç de olsa fark etmişlerdi. Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura başta olmak üzere kimi Türkçü ideologlar, yazarlar *Türk Yurdu* gibi dergilerde millî (ulusal) devlet ve Osmanlı tebaası için ana Türk unsurunu öne çıkarmaktaydı (Karpas 2012: 48). Bu durumun en göze çarpan noktalarından birisi de Türkçe idi. İttihatçılar, anayasadan gelen Türkçe ile ilgili kanunî hakları eğitim ve memuriyet alanına teşmil etmek istediklerinde, İmparatorluğun diğer unsurlarıyla anlaşmazlıklar çıkmaya başlamıştı (Karal 2011: 130). İttihatçılar daha başka alanlarda da Türkçülüğü ön plana çıkarınca Türkler dışındaki Müslümanlarla ve gayrimüslim unsurlarla daha ilk seçim sürecinde ters düşmeye başladılar. Bu işte, emperyal toplumun çatladığının ve Osmanlı ve İslâmci damardan Müslümanlar arası ve Müslümanlar ile Müslüman Olmayanlar arası kurulacak uyumu idealize ederek kalıplaştıran *imtizâc-ı ecânis* veya yerine *imtizaç-ı akvam* kofluğunun (ulusçuluk: milliyetçilik ve devrim çağında), 20. yüzyıl başı dünyasında geleneksel emperyal yapılara ispatı idi. *Tanin* gazetesinde yazılar yazan ve adeta İttihatçıların sesi olan Hüseyin Cahit (Yalçın), Ermeni ve Rumların Türkler'den daha organize olduklarını yazması bu unsurlarla karşı karşıya gelineceğinin ilk işaretlerini vermişti. Osmanlı ülkesinde her unsurun medenî hukuktan doğan tüm haklarını alacağını belirtmesine karşın bu memleketin "Türk memleketi" olacağını yazmıştı. Bu ifadeler Müslüman Arap ve Arnavut'ları da kızdırmıştır. Hatta İttihatçılar, Akşin'e göre istibdat rejimine bu kadar karşı olmalarına ve onlarla mücadele etmelerine rağmen Türklük konusunda ortak noktaları olduğundan II. Abdülhamit'in istibdat döneminin yönetici kadrosuyla daha kolay anlaşabilmışlerdi (Akşin 2001: 252).

Meşrutiyet'in ilânı İttihatçıların gözünden yönetim sorununu çözmüştü. Ama işler beklenildiği gibi yoluna konulamamıştı. II. Abdülhamit istibdadının yerini İttihat ve Terakki'nin 'demokratik baskısı' almıştı. Hatta İttihat ve Terakki baskı unsurlarını ve araçlarını öyle artırmıştı ki kendi muhalefetini bile kendisi oluşturmuştu. İttihat ve Terakki, kendisine fikirdaşlarından bile muhalefet çıkardığı gibi gayritürklerle de araları iyice açılmıştı. Meclis seçimleri, Osmanlıcılığın artık hayata geçirilemeyeceğini göstermiş, özellikle dış destekli Rum ve Ermeni azınlık -her ne kadar resmî olmasa da- başta olmak üzere gayrimüslim hatta Müslüman Osmanlı tebaası ile Türkler arasında yer yere çatışmalar başlamıştı. Üstelik aynı yolu uzun süre beraber yürüdükleri kimi eski İttihatçılar da muhalefet olarak ortaya çıkmıştı. Bütün bunların üzerine gerici olarak tâbir edilen "31 Mart Olayı"nın çıkması ve İttihat ve Terakki yönetiminin ordu destekli olarak bu ihtilâli bastırmasıyla daha da kuvvetlenmişti. Bu kuvveti de arkasına alan İttihatçılar, uzun yıllar uğraştıkları ve kendisine güvenmedikleri II. Abdülhamit'in saltanatına son

vererek Selânik'e göndermişlerdi. Selânik'e gitmek istemeyen eski Sultanı İttihatçılar ordu gücüyle ile tehdit etmişlerdi (Ali Cevat 1991: 86).

İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarı devralmış ama demokratik idealizminden gittikçe uzaklaşmaya başlamıştı. Bunun en belirgin örneği 31 Mart Olayı ile başlayan sıkıyönetimin devam ettirilmesi ve erken seçimler olarak kendisini göstermesidir. Erken seçim süreci artık tekrarlanarak devam etmiştir. İttihat ve Terakki *gölge iktidarını* hükümet nezdinde devam ettirirken mecliste de çoğunluğunu hiçbir zaman kaybetmek istememişti. Buna karşın muhalefet gittikçe güçlenmekteydi. Türkiye'nin ikinci teşkilâtli siyasal partisi görünümünde olan *Hürriyet ve İtilâf Partisi* İstanbul'da ara seçimleri kazanmıştı (Kuran 2012: 553). Bunun üzerine olağan seçimlerde meclis çoğunluğunu kaybedeceğini düşündüğünden İttihatçılar, erken seçim yapmaya karar vermişti. Seçimlerde muhalefete karşı ordu ve siyaseti arkasına alan, baskı ve yıldırma hareketinin her türlüünü yapan İttihatçılar, seçimleri mutlak surette kazandılar. Fakat Osmanlı kamuoyunda İttihatçıların seçime yaptığı demokratik olmayan müdahaleler kendilerine karşı içeride ve dışarıda öncesinden daha sert bir muhalefetin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İçeride derme çatma ve adeta "anonim şirket" görünümünde olan Hürriyet ve İtilâf'ın desteklediği ordudaki 'Halâskâr Zabitân Grubu', dışarıda ise Arnavutların isyanları İttihatçıların iktidardan düşmesine sebep olmuştu. Meclisin kapanması, Balkan Savaşı'nın felaketi iktidarı ele geçiren bu grubun desteklediği Ahmet Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa hükümetleri döneminde olmuştu. İttihatçıların tekrar iktidara gelmesi "Bâb-ı alî Baskını" ile mümkün olabilmiş ve kesinleşmişti. Edirne'nin düşmesi üzerine gerçekleşen ihtilâl sonunda İttihatçılar iktidara gelmiştir. Artık onlar İmparatorluğun kaderine hâkimlerdi. Tek Parti olarak başlayan İttihat ve Terakki iktidarı (1913) İmparatorluğun sonunu da hazırlamıştır. II. Abdülhamit'in istibdadını devirmek için *Meşrutî demokrasi* idaresine sarılan İttihatçılar, anayasaya güya demokratik müdahalelerle yönetimde tekel oluşturmuşlardı. Birinci Dünya Savaşı sonunda, hükümetten ayrıldıkları 1918 tarihine kadar tam bir mutlak idare kurmuşlardı.

Kanun-ı Esâsî'de Yapılan Değişiklikler ve Demokratikleşmeye Katkısı

Sultan II. Abdülhamit, Makedonya'da başlayan isyanı bastıramayacağını anlayınca daha fazla direnmeyerek Meşrutiyet'i ilân etmişti. Meşrutiyet'i ilân etmiş olmasına rağmen iktidarını sürdürmek niyetindeydi. Bunun için Meşrutiyet'i ilân ettiren güçle iyi ilişkiler kurarak otuz iki yıl önce Kanun-ı Esâsî ile elde ettiği hakları bir defa daha kullanmak niyetindeydi. Özellikle anayasanın kendisine

verdiği ve Mithat Paşa'da ilk olarak kullanılan 113. maddedeki sürgün hakkını elinde tutmak istemişti. Daha önemlisi de kritik bakanlık olarak gördüğü Harbiye ve Dâhiliye Nezâreti gibi bazı bakanlıkların kendi istediği kişilerin atanmasını istemiş ancak başaramayınca bu ihtirasından vaz geçmiş güç dengesi kuramayacağına anlayınca çatışma yoluna gitmemiştir. İttihatçıların niyeti ise uygulamada Kanun-i Esâsî'nin padişaha verilen mutlak hakların bir kısmını değiştirmek suretiyle meclisin gücünü artırmaktı (Koloğlu 2010: 482). Bunun için sabırlı davranan İttihatçılar, ilk aşamada padişahla gerilime gitmeden Meclisin açılmasını ve bu işi Meclis eliyle yapmak istemişlerdi.

İttihat ve Terakki, padişahın olağan dışı yetkilerini kısıtlamak için meclisteki çoğunluğuna güvenerek anayasanın bazı maddelerinin değiştirilmesi hususunda girişimde bulunmuştur. İstanbul mebusu Feraci Bey'in 30 Aralık 1324/12 Ocak 1909 tarihli önerisiyle konu meclis gündemine gelmiştir. "*Saltanat ve devlet ve memleketin nigahbân-ı hukuku evvel Allah sonra millet ve Meclis-i Mebusân olacağı beyan buyurulmuştur.*" ifadesiyle başlayan değişiklik önergesiyle ilk etapta on yedi maddenin değiştirilmesi için önerge verilmiştir (Güneş 1998: 412 vd.). Düzenlemeler bununla da kalmamış, değişiklik sayısı yirmi bire çıkmıştır. Bunun yanında bir madde kaldırılmış ve üç yeni madde ilave edilmiştir.¹⁸ Bunların içinde padişahın mutlak otoritesini anayasayla perçinleyen 113. maddenin ayrı bir önemi olduğu muhakkaktır. Zira bu madde ile ilk kurban Mithat Paşa olmuştu. Bütün bu değişikliklerle 1876 anayasasının özü değiştirilmiş oluyordu. Padişaha verilen pek çok güç meclise aktarılmıştı. Burada hedef güçlü padişah devrinden güçlü ve demokratik meclise geçilmesiydi. Anayasalı rejimlerde *Meşrutî Monarşi* ya da demokratik yönetimlerin ismi ne olursa olsun yürürlükteki anayasa, kanun yapıcılık vasfıyla meclis denetimi, yürütme erkini, siyasî yöneticileri, bürokrat ve politikacı, yerel veya merkez kurumların tüm yöneticilerini mutlak surette bağlar ya da böyle olması beklenir. Ancak durum Osmanlı Devleti'nde acaba beklenildiği gibi mi olmuştur? İttihat ve Terakki'nin saraya baskı yaparak sadrazam değişiklikleri ve sadrazam atamaları ve hükümet üyelerinin seçimine perde arkasından katıldığı, "gölge olarak" idare ettiği dönemi hariç tutarsak 1913 yılındaki Bâb-ı alî Baskını'ndan sonraki duruma bakmak gerekir. Acaba anayasadaki değişiklikler demokratik uygulanma ortamı bulabilmiş midir? Tabii burada devleti, temsil eden yapıyı, çarkı çeviren insan kadrolarının yaşanmakta olan 'çöküş' ahvalini, 1908 sonrası siyasî olağan üstü durumu da göz önüne almak gerekir.

¹⁸ 1909 değişikliklerinin demokrasiye katkıları için bkz. Tanör (2004: 193-197).

Fakat şartların olumsuzluğundan ziyade anayasanın uygulanıp uygulanmadığına bakmak daha yerinde olacaktır.

Balkan Savaşları'nın bunalımlı yılları İttihat ve Terakki'nin hükümete iyice yerleşmesini sağlamış ve tek partiye dönüşmesinin sebeplerinden olmuştur. Onlar muhalefeti susturarak, ülkeyi huzura kavuşturacaklarını umuyorlardı. Bu amaçla Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin önde gelen önemli isimlerini Sadrazam Kâmil Paşa, Şeyhülislâm Cemalettin Efendi, Maliye Nâzırı Abdurrahman, Dâhiliye Nâzırı Raşid'i emekli aylıklarını vererek yurt dışına çıkmaya zorlamışlar, Ali Kemal ve Rıza Nur'u maaş bağlayıp Avrupa'ya göndermişlerdi. Daha birkaç muhalifi de çeşitli şekillerde sindirerek muhalefetsiz bir iktidar hesabındalardı. Buna karşın Prens Sabahattin, çeşitli yollardan muhalefeti örgütleyip İttihatçıları iktidardan uzaklaştırmak istemişti (Karal 2011: 203). İki taraf arasında gittikçe çetinleşen mücadele, İttihatçıların desteklediği Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın katledilmesiyle son buldu. Yerine İttihat ve Terakki Partisi'nin genel sekreterliğine kadar gelen Sait Halim Paşa'nın sadrazam olmasıyla İttihat ve Terakki hükümeti tamamen ele geçirmiştir (Bostan 2002: 557). Sonuçta İttihat ve Terakki Partisi iç meseleleri kullanarak yönetimde tekel oluşturmuştur. Bu durum şartların sürüklenmesi kadar İttihatçıların iktidar anlayışı olarak da bakmak gerekir.

II. Meşrutiyet'in ilânıyla beraber 1908'den 1918 yılına kadar iki aşamalı bir süreç yaşanmıştır. İttihat ve Terakki Partisi 1908 ihtilâlinde sonra yönetime önce dolaylı müdahalelerde bulunmuştu. Önce "gölge iktidar" adıyla anılan ilk dönemde 1876 *Kanun-i Esâsî*'sinin meşruti monarşiye uymayan maddeleri değiştirilmiştir. İlk anayasada lütufla verilen anayasa II. Meşrutiyet'le beraber aşağıdan yukarı doğru orta sınıf Osmanlı aydınının ordu destekli yaptığı hareketin sonucu olarak ilân edildiği için anayasa gerçek anlamda *Meşrutî Monarşiyle* yönetilecek bir yol çizmiştir. Başlangıçta İttihatçılar tüm Abdülhamit karşıtlarını aynı hedefte toplayarak Osmanlılık siyaseti izlemek ve yönetimi tabana ve her cemaate yayıp, güçlü bir hareket olarak varlıklarını sürdürmek istemişti. Ancak dışarda emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti'ne ekonomik ve siyasî baskıları, içeride geleneksel Osmanlı yönetim sisteminin monarşiden *Meşrutiyet'e* geçecek alt yapısının olmaması ve gayritürk unsurların -belki Yahudileri istisna tutulursa- dış güçlerle sıkı bir temas kurmaları İttihatçılara hayalini kurdukları geniş tabanlı bir imparatorluğu ihya edecek zemin bırakmamışlardı. Dolayısıyla itttihatçılar da milliyetçilik siyaseti güderek Türkler üzerinden siyaset yapmış ve bu yüzden de İttihat ve Terakki'nin fikir ve politikalarına ters düşen kimseleri vatan haini saymışlardı (Tanör 2004: 206). Buna rağmen seçimle gelmelerine binaen, meclis çoğunluğunu ellerinde tuttuklarından demokratik yollarla iktidarı elde etmişler,

devletin güç odaklarını kontrolleri altına alarak tekelci güç hâline gelmişler, demokrasiyi demokratik yollarla tıkamışlardı. Ancak uygulamada gelinen nokta mevcut anayasa son hâliyle demokratik bir düzene kapı açsın ya da açmasın kendinden sonraki siyasal iktidarlara demokrasiyle bağdaşmayan yönetim anlayışının zeminini hazırlamıştır. İttihat ve Terakki'nin parti olarak bıraktığı kötü miras ise parti egemenliğini anayasanın üzerine çıkarmasıdır.

Sonuç

Türk demokrasi tarihi 1876 yılında *Kanun-i Esâsi*'nin ilân edilmesiyle başlamıştır. Zaman zaman kesintiler olsa da demokratik süreç günümüze kadar gelmiştir. Bu sürecin başlangıcı ve devamında demokrasinin yaşaması için büyük çaba sarf edilmiş, büyük ödünler verilmiştir. Hatta gerektiğinde karşılığı hayatla ödenmiştir. Hemen hemen demokrasiyle yönetilen her toplumun pahalıya aldığı bu sistem günümüzde en iyi yönetim modeli olarak sunulmaktadır. Osmanlı Devleti'nden itibaren Türk demokrasisi de bu çetin yolları aşarak bu günkü seviyesine ulaşmıştır.

1876'da başlayan *Meşrutiyet* yönetimini ilk adım olarak toplumsal hareketler değil bireysel çabalar ön plana çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin Batı'ya açılmasıyla beraber iletişim kanalları hızlanmış ve çoğalmıştır. Tanzimât hareketi ve ardından İslahât Fermânı bu kanalların açılmasını zorlamış ve Batı'ya olan akışı geri dönülmez hale getirmiştir. Osmanlı tebaası içindeki gayrimüslimler, Avrupalı devletlerden aldıkları destekle adeta devlet içinde '*toplumsal özerk*' bir hale gelmişlerdi. Osmanlı birliği içinden ayrılabilenler devletlerini kurarken tıpkı Yunanlılar gibi, bunu başaramayan Ermeniler gibi milletler ise Osmanlı Devleti'nde toplumsal haklarını genişletmek için demokratik yolları kullanmışlar, bu olmayınca ayrılmak için silahlı mücadeleye de girişmişlerdi.

Osmanlı Devleti'ndeki bu ayrışmayı gören aydın gençler, hem gayrimüslimlerin devlet içinde geldikleri yeni konuma itiraz etmişler hem de Osmanlı birliğinin dağılmaması için çaba sarf etmeye başlamışlardı. Bunun için Osmanlı birliğini ön plana çıkaracak bir yönetim tarzı olmalıydı. Namık Kemal önderliğinde kurulan *İttifak-ı Hamiyet* ya da sonraki adıyla *Yeni Osmanlılar*, *Meşrutî Monarşi*'ye geçilmesi gerektiğini anlamışlardı. Bu yeni fikirleri hem toplumun benimsemesi hem de Osmanlı yöneticilerin uygulamaya koyması gerekiyordu. *Yeni Osmanlılar*, halkın yeni fikirleri kabullenmesi için *Meşrutiyet* kavramını İslâm'ın meşveret anlayışıyla özleştirmek istemişlerdi. Bu eksen etrafında başlayan *Meşrutiyet* mücadelesi yurt içinde ve yurt dışında sürgün hayatının da verdiği değişik zorluklarla mücadele

içinde geçmiştir. Nihayet içerde ve dışarda gelişen olaylar *Meşrutiyet*'in ilânıyla sonuçlanmıştır.

Meşrutiyet, Osmanlılık adı verilen Osmanlı birliğini hedef almıştır. Bu aynı zamanda Balkanlar başta olmak üzere ülkenin değişik yerlerinde ortaya çıkan sorunlara merkezi ve ortak çözüm bulmayı hedeflemiştir. Eğer *Meşrutiyet* dış dünyada karşılık bulsaydı Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışmaları önlenmiş olacaktı. Eğer *Kanun-i Esâsî* ilân edilirse bu hedeflerin gerçekleşeceğine yeni tahta çıkan padişah II. Abdülhamit başta Mithat Paşa olmak üzere ikna edilmiş hatta zorlanmıştı. *Meşrutiyet* ilân edildikten sonra seçimler yapılmış, meclis oluşturulmuştu. Ancak mebusların *Osmanlılık* fikrini benimsemelerine karşın meclisin açılması demokrasinin ilk örneğini ve uygulamasını göstermesine rağmen başarısız bulunarak tatil edilmiştir. Hal bu ki burada *Meclis-i Mebusân*'ın başarısı veya başarısızlığı değil siyasî ortam gerekçe gösterilerek anılan meclisin kapatılmasına fırsat yaratılmıştır. Gerçekte ise meclis, Osmanlı kurumları içerisinde varlık gösterememiştir. Fakat mebuslar, seçilmişliğin verdiği rahatlık ve güvenle hükümeti ve padişahı eleştirmişlerdi. Bu eleştiriler Osmanlı devlet yönetimi anlayışına uymadığı için meclis diğer kurumlarla uyumlu çalışmamış ve tatil edilmiştir.

Sultan II. Abdülhamit, *93 Harbi*'nin ağır şartlarını da öne sürerek *Meclis-i Mebusân*'ı kapatmış ve *Kanun-i Esâsî*'yi de süresiz askıya almıştır. Bunun gerekçesini Sultan, İstanbul mebusu Astarıcılar Kethüdası Ahmet Efendi'nin 'Meşveret Meclisi'nde savaşın kaybedilmesinin sebebini Saray ve Padişah olarak göstermesine sinirlenmişti. Bu olaydan sonra Abdülhamit, gideceği yolu şu sözlerle anlatmıştı; '*Bundan sonra Sultan Mahmut'un yolundan gideceğim.*' sözüyle uzun sürecek olan bir istibdat devrinin kapılarını aralamıştır. Mithat Paşa'nın Taif'te ölümü ya da öldürülmesiyle de istibdat rejimi kuvvetlenmiştir.

Demokrasi mücadelesinin ikinci safhası da istibdat devriyle beraber zorlu bir mücadeleyle başlamıştır. Osmanlı eğitim kurumları içinde en gözde olan Tıbbiye ve Harbiye'de okuyan gençler, istibdat yönetimine karşı çıkarak gizlice örgütlenmişlerdir. *Meşrutiyet*'in yeniden ilânı için gizli örgüt kurmuşlardır. Bu örgüt içinde yer alan gençler, *Yeni Osmanlılar*'ın özellikle de Namık Kemal'in eserlerini okuyup bilgilenmişlerdir. Siyasî tarihimizde İttihat ve Terakki adıyla genelleştirilen bu örgüt hücresel ağlarını genişleterek Padişah'a karşı keskin bir muhalefete girişmiştir. Bu kapışma çok uzun süreli olmuştur. Muhalefet, Abdülhamit'i tahttan indirmek için her yolu denemiştir. Bunlar arasında basını, gayrimüslimleri hatta yabancı devlet müdahalesini bile kullanmak isteyenler olmuştur. İki taraflı

bu mücadele devlet sistemini yıpratmış, kurumlar zarar görmüştür. İttihatçılar da bu mücadeleden bölünerek, yıpranarak ve kendi muhalefetlerini oluşturarak ancak başarıya ulaşabilmişlerdir.

II.Meşrutiyet ilân edildikten sonra *Meşrutiyet*'in ana fikri olan *Osmanlıcılık* düşüncesinin uygulanamayacağını gören ittihatçılar, ilk aşamada gayrimüslimlerden siyasal anlamda vaz geçmişlerdir. İkinci olarak hükümeti kontrol altına almaya çalışmışlar, fakat bu girişim devlet yapısını daha da bozmuştur. Üçüncü olarak katı bir partililik siyaseti sebebiyle karşılarına çıkan muhalefeti her türlü baskıyı kullanarak ezme hatta yok etme yoluna gitmişlerdir. Bu ise siyasette tek parti, hatta Devletin partisi anlayışını yerleştirmiştir. İttihatçı olmayanlara vatan haini, devlet düşmanı olarak görmüşlerdi. Öte yandan siyasetin içerisine askerî kurumları karıştırdıkları için asker siyasetin bir parçası haline gelmişti. Siyasetin bir kanadında olan asker, diğer kesimlerle adeta rekabete girişmiş, bu ise Devletin savunmasını zaafa uğramıştır. Bu zafiyet *Balkan Savaşları*'nda Rumeli'nin kaybedilmesine ve Müslüman halkın felaketine yol açmıştır. Öte yandan parti içinde tabandan ayrı olarak üst düzey yönetici hiyerarşisi oluşmuş. Bu durum parti içinde de bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkarmış, parti kararları yerine kişisel kararlar ön plana geçmiştir. Osmanlı Devleti böyle bir karar neticesinde Birinci Dünya Savaşı'na girmiş, savaşın kaybedilmesiyle İttihatçılar yurt dışına kaçmış ve partide fes edilmiştir.

İttihat ve Terakki bu süreçte yok olmasına karşın getirdiği milliyetçilik fikri ve demokratik düzenin her şeye rağmen devam etmesini sağlamıştır. Onların oluşturdukları milliyetçi fikirler, kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin fikri temelini oluşturmuştur.

Kaynaklar

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA], İstanbul; Yıldız Tasnifi, Yıldız Esas Evrak, BOA YEE 71/21.
- ABDURRAHMAN ŞEREF (1985) *Tarih Muhasebeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- AHMAD Feroz (2013) *İttihat ve Terakki (1908-1918)*, 9. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- AKŞİN Sina(2001) *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- AKYILDIZ Ali (2008) "Sadık Rifat Paşa", *DİA*, Ankara 2008, 400-401.
- Ali Cevat Bey (1991) *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, Yay. Haz., Faik Reşit UNAT, TTK Yayınları, Ankara.
- ANAGNOSTOPULU Athanasia (1999) "Tanzimât ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi", Editör Pinelopi; STATHÍS, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1-36.
- AYDOĞAN Erdal(2005) *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- BİRİNCİ Ali (1990) *Hürriyet ve İtilâf Fırkası İkinci Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki'ye karşı çıkanlar*, Dergâh yayınları, İstanbul.
- BOSTAN M. Hanefi (2002)"Said Halim Paşa", *DİA*, 557-560.
- Cevdet Paşa (1986) *Tezâkir 1-12*, Yay. Prof. Dr. Cavit BAYSUN, TTK Basımevi, Ankara.
- Düstur* 1295, I. Tertip IV. Cilt, *Kanun-u Esasi ve Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusân'ın İç Tüzükleri*, Matbaa-yı Âmire, 1296.
- EBUZZİYA TEVFİK (2006) *Yeni Osmanlılar İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler*, Pegasus Yayınları, İstanbul.
- ENGELHARD Edouart (1999) *Tanzimât ve Türkiye*, Türkçesi Ali REŞAD, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- GÜNEŞ İhsan (1998) *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş süreci: I. Ve II. Meşrutiyet*, I. Cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara.
- HEPER Metin (2010) *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Doğu Batı Yayınları, 3. Baskı, Ankara.
- İNAL İbnülemin Mahmut Kemal (2013) *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar VI-X*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK Halil(1964) "Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayûnu", *Belleten*, XXVI-II/112, ss. 603-622.
- İNALCIK Halil(1965) "Adâletnâmeler", *Belgeler*, TTK Yayınları, Ankara, 3-93.
- İNUGUR M. Nuri (1993) *Basın ve Yayın Tarihi*, 3. Baskı, Der yayınları, İstanbul.

- KARAL Enver Ziya (1999) *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devri (1789-1856)*, TTK, Ankara.
- KARAL Enver Ziya (2011) *Osmanlı Tarihi II. Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı*, TTK Yayınları, Ankara.
- KARPAT Kemal (2012) *Türk demokrasi tarihi: Sosyal, ekonomik ve kültürel temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- KAYNAR Reşat (1985) *Mustafâ Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara.
- KOLOĞLU Orhan (2010) *Abdülhamit Gerçeği*, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- KOLOĞLU Orhan (2012) *İttihatçılar ve Masonlar*, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- KURAN Ahmed Bedevi (2012) *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KURAN Ercüment (1970) "Küçük Said Paşa (1840-1914) As A Turkish Modernist", *Middle East Studies*, Vol. I (2), April, 124-132.
- LEWIS Bernard (1996) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara.
- MARDİN Şerif (2008) *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi II (1954)* Yay. Haz. Hakki Tarık US, Vakıf Matbaası, İstanbul.
- OĞUZ Ahmet (2007) "Osmanlı İmparatorluğunda İlk Seçimler", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 3, Sayı 5 (Bahar), 3-17.
- OĞUZ Ahmet (2010) *Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusân*, Grafiker yayınları, Ankara.
- OKANDAN R. Galip (1942) *I. Meşrutiyetin Karakteristik Özellikleri*, İstanbul.
- OLGUN Kenan (2008) *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusânı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- ORTAYLI İlber (2000) *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK yayınları, Ankara.
- ÖZCAN Besim (1988) "Tatarcık Abdullah Efendi ve Islahatlarla İlgili Layihası", *Türk Kültürü*, Prof. Dr. İbrahim Yarkin'a Armağan, Yıl XXV/1, 55-64, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Sabah* Gazetesi.
- SARTORI Giovanni (1997) *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği Yapılar Özendiriciler ve Sonuçlar Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Ergun ÖZBUDUN, Yetkin Yay. Ankara.
- SEYİTDANLIOĞLU Mehmet (1999) "Dersâdet Belediye Kanunu ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 8 (4), 155-171.
- SEYİTDANLIOĞLU Mehmet (1999) *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK yayınları, Ankara.

- SUNGU İhsan(1999) “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, Komisyon, *Tanzimât 2*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, Ankara.
- SÜLEYMANPAŞAZÂDE SAMÎ (Der.) (1328) *Süleyman Paşa Muhakemesi*, Ebuzziya Matbaası, İstanbul.
- ŞEN Adil (1995) *İbrahim Müteferrika ve Usûl'l Hikem fi Nizâmi'l-Ümem*, Ankara.
- Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları* (1996) Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- TANÖR Bülent (2004) *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY Yayınları, İstanbul.
- TUNAYA Tarık Zafer (1985) “1876 Kanun-u Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 27-39.
- TUNAYA Tarık Zafer (2008) *Türkiye’de Siyasi Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı (2007) *Osmanlı Tarihi Karlofça Andlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, TTK Yayınları, Ankara.